

მთავარეპისკოპოსი ანანია ჯაფარიძე

სერია: ისტორიული ბედი საქართველოს ეკლესიისაგან განშორებული ქართველებისა

მესხეთი ქართველთა გამაჰმადიანება

- I. საქართველოს კუთხეთა გამაჰმადიანება
- II. მესხების გამაჰმადიანება
- III. გათათრება
- IV. ქართული ენის დავიწყება
- V. გამაჰმადიანებულთა გვარები

საქართველოს საპატრიარქოს მანგლის-წალკის ეპარქია
1998

წმიდა ილია მართლის თქმით, „აღდგენა ისტორიისა – ერის გამოცოცხლებაა, მერმისის გამორკვევა სიბნელისაგან“. ჩვენი ხალხის ისტორიული მეხსიერების აღდგენას ისახავს მიზნად მთავარეპისკოპოს ანანია ჯაფარიძის მონოგრაფიების სერია – „ისტორიული ბედი საქართველოს ეკლესიისაგან განშორებული ქართველებისა“. მათში გადმოცემულია მტერთა მიერ დაპყრობილ საქართველოს ზოგიერთ კუთხეში მცხოვრებ იმ ქართველთა ბედი, რომელთაც სხვადასხვა მიზეზთა გამო დატოვეს ეროვნული ეკლესია, სამწუხაროდ, მათი უდიდესი ნაწილი ეთნიკურად გადაგვარდა.

წინამდებარე ნაშრომში უხვ ისტორიულ წყაროებზე დაყრდნობით გადმოცემულია ოსმალთა და ირანელთა მიერ დაპყრობილი საქართველოს კუთხეთა გამაჰმადიანება, კერძოდ, მესხების გამაჰმადიანება, რომელსაც ხალხი გათათრებასაც უწოდებდა. გადმოცემულია, აგრეთვე, მათ მიერ ქართული ენის დავიწყება და გამაჰმადიანებულთა გვარები.

© ანანია ჯაფარიძე. 1998.

საქართველოს კუთხეთა გამაჰმადიანება

შუა საუკუნეებში საქართველო დიდ ქვეყანად ითვლებოდა, ხოლო ქართველობა მრავალრიცხოვან ერად. ეს მართლაც ასე რომ ყოფილა, იქიდანაც ჩანს, რომ თვით XIX საუკუნის დასაწყისში, უმძიმესი XVI-XVIII საუკუნეების განვლის შემდეგაც კი, ქართველობა ყველაზე მრავალრიცხოვანი ხალხი იყო ამიერკავკასიაში და ის შავსა და კასპიის ზღვებს შორის მცხოვრები მოსახლეობის თითქმის ნახევარს (44%) შეადგენდა.

ლათინურ ენაზე შექმნილ ერთ თხზულებაში, რომელიც XIV-XVI საუკუნეებს შეეხება, იბერია, ანუ საქართველო მოხსენიებულია, როგორც უზარმაზარი ქვეყანა, რომელსაც თავისი ენა და დამწერლობა გააჩნია (იხ. ლ.ტარდი, უნგრეთ-საქართველოს ურთიერთობა XVI საუკუნეში, 1980 წ., გვ. 17).

სწორედ ამ მიზეზის გამო უცხოელები ქართული ეკლესიის მეთაურს ზოგჯერ „მთელი აღმოსავლეთის პატრიარქს“ უწოდებდნენ (იხ. ო.უუჟუნაძე, XV ს. I ნახევრის საქართველოს საგარეო პოლიტიკის ისტორიისათვის, კრებული: ქართული სამეფო-სამთავროების საგარეო... I, 1970 წ., გვ. 16).

ოსმალეთის იმპერიის დაარსების დროისათვის ქართველი ხალხით დასახლებული იყო არა მარტო ამიერკავკასიის უდიდესი ნაწილი, არამედ მცირე აზიაში ევფრატის, ჭოროხისა და არეზის ხეობათა სათავეები. მიუხედავად იმისა, რომ ქართლის სამეფო ამ დროისათვის თავის ეთნიკურ საზღვრებს მოიცავდა, მაინც ესაზღვრებოდა გელაქუნის ტბას, ხოლო კახეთის სამეფო ვრცლად იყო გადაჭიმული აღმოსავლეთ შაქამდე.

ქართველთა გამაჰმადიანების შემდეგ საქართველოს საზღვრები მკვეთრად შემცირდა. გამოანგარიშებულია, რომ საუკუნის დამდეგს სამცხე-საათაბაგოს ტერიტორია შეადგენდა 34270 კვადრატულ კილომეტრს საკმაოდ მომრავლებული მოსახლეობითა და განვითარებული ფეოდალური მეურნეობით (შ.ლომსაძე, სამცხე-ჯავახეთი, 1995, გვ. 26). მაშასადამე, მისი ფართობი დღევანდელი საქართველოს (69.000 კვ. კმ) ნახევარს უტოლდებოდა.

გამაჰმადიანდა ქართველობის კოლოსალური რაოდენობა, კერძოდ, გამაჰმადიანდა მთელი მხარეები საქართველოსი: ჰერეთი, ლაზეთი, აღმოსავლეთ კახეთი, მესხეთი, ქვემო გურია, აჭარა, თუ არ ჩავთვლით აფხაზეთის და ჩრდილო კავკასიის მკვიდრ გამაჰმადიანებულ ქართველობას.

ძველ ქართველებს კახეთის აღმოსავლეთით, ბარდავამდე მოქცეული მიწა-წყალი ქართველი ხალხის საცხოვრისად მიაჩნდათ, ხოლო იქ დამკვიდრებულ მოსახლეობას თანამემამულეებად თვლიდნენ. ხორენელის ცნობის მიხედვით, წმიდა ნინომ ქართველთა ქვეყანა განანათლა, ვიდრე მასქუთებამდე. მასქუთებს კასპიის ზღვის პირას მცხოვრებ ტომს უწოდებდნენ. რანის მოსახლეობა ქართველთა მეფე ბაქარს მოუნათლავს. „ქართლის ცხოვრების“ თანახმად, „რანი ბარდავამდის“ – მირიან მეფის სამეფოში შემოდიოდა. „...აქედან გასაგებია ის ახლო ინტერესი (პრეტენზია), ქართველები რომ ამ სასახლეო ქვეყნის მიმართ იჩენდნენ“... (იხ. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, 1990, გვ. 624).

კიდევ უფრო შორს იყო გადაჭიმული ჰერეთი. საქართველოს საზღვარი აქ მდინარე თეთრწყალამდე და შამახის მთებამდე აღწევდა, ანუ იქამდე, სადაც მტკვარს ერთვის არეზი (არაქსი). ერთ-ერთი პირველი, მონღოლთა შემოსევების გამო, სწორედ ეს ქართული ქვეყანა გამაჰმადიანდა, აქ, ყოფილ „საარიშიანოში“ შაქის ქვეყანა წარმოიქმნა, შემდეგ კი – ნუხის სახანო.

ჰერეთის გამაჰმადიანების შემდეგ სხვადასხვა მიზეზის გამო გამაჰმადიანდა აღმოსავლეთ კახეთი. აღმოსავლეთ კახეთში მდებარეობდა კახეთის სამეფოს ყველაზე უხვმოსავლიანი მიწები, სასოფლო-სამეურნეო სავარგულები და ამიტომაც აქ იყო კახეთის სამეფოს ძველი დედაქალაქებიც (ზაგეში, ბაზარ-ქალაქი), მნიშვნელოვანი ქალაქები (ბელაქანი, ჭარი, ფიფინეთი, კახი, ქურმუხი). აქ იჯდა გიშელი ეპისკოპოსი. აღმოსავლეთ კახეთის გამაჰმადიანების შედეგად დიდად შემცირდა ქართველი ქრისტიანების რაოდენობა.

ასევე ითქმის ლაზეთის შესახებაც.

მართალია, ლაზეთი დიდი ხნის მანძილზე ბიზანტიის იმპერიის გავლენას განიცდიდა და მის შემადგენლობაშიც იმყოფებოდა, მაგრამ ის ყოველთვის წარმოადგენდა ქართულ ქვეყანას და ასეთად დარჩა ბოლომდე, გამაჰმადიანების შემდეგაც. ლაზეთს შემდგომ ტრაპიზონის იმპერიასაც უწოდებდნენ – „უდავოა ის ფაქტი, რომ ამ ტერიტორიაზე უძველესი დროიდან ცხოვრობდნენ ქართველური ტომები, მოსული ელემენტები (ბერძნები, სომხები და სხვა) აქ არ წარმოადგენდა მოსახლეობის მნიშვნელოვან ნაწილს“ (წ. ბაწაში, ეთნო-რელიგიური პროცესები, 1988, გვ. 4).

ლაზეთის რიცხოვრივი რაოდენობა იმდენად დიდი იყო, რომ არა მარტო ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიაში წარმოადგენდა მოსახლეობის უმრავლესობას, არამედ მთელი ოსმალეთის შავიზღვისპირეთში. ცნობილია, რომ ისლამის გავრცელებისას ლაზეთის ერთი ნაწილი გამაჰმადიანების თავიდან აცილების მიზნით ინარჩუნებდა ქრისტიანობას გაკრიგორიანებით და ასევე ბერძნული ეკლესიის წევრად გახდომით. მიუხედავად ამისა, მაჰმადიანი ლაზეთის რაოდენობა მრავალ ათეულ ათასს აჭარბებდა. წ.ბაწაში წერს, რომ ლაზეთის ქართველობა ქრისტიანობის შესანარჩუნებლად იღებდა გრიგორიანობას, კათოლიკობას, უფრო ხშირად კი ექვემდებარებოდა კონსტანტინეპოლის პატრიარქს და მათივე მუსულმანი თანამეტომეების თვალში ხდებოდა შესაბამისად: სომხად, ფრანგად, ბერძნად. ქართველები „სწორედ ამის გამო მუსულმან ქართველს უწოდებდნენ თათარს ან თურქს იმის მიხედვით, ისლამის რომელ მიმდინარეობას აღიარებდნენ – შიიზმს თუ სუნიზმს; ქართველს, რომელსაც გრიგორიანობა ჰქონდა მიღებული – სომეხს, ქართველ კათოლიკეს – ფრანგს, იუდაიზმზე გადასულს კი – ებრაელს“ (Брегвадзе Н.А. К вопросу об этническом составе населения Грузии в XVII в. Кавказский этнографический сборник, VI, М., 1976 г., стр. 248).

საქართველოს სამოციქულო ეკლესია ამ პერიოდში ჭეშმარიტად დედა იყო ქართველობისა, რამეთუ თვით ბერძნულ მართლმადიდებლურ ეკლესიას მიკედლებულ ქართველებსაც კი აკარგვინებდნენ ბერძნები ქართულ ენასა და ეროვნებას, იძულებით ათვისებინებდნენ ბერძნულ ენას, ასევე იკარგებოდნენ გრიგორიანი ქართველებიც ქართველი ერისათვის. ისინი სომხდებოდნენ. უფრო მეტიც, სწორედ მაჰმადიანი ქართველები ინარჩუნებდნენ ქართულ ენას ქართული ეკლესიის საქმიანობის ოსმალეთში აკრძალვის შემდეგ.

„ბერძნულ ეკლესიას დაქვემდებარებული ადგილობრივი მცხოვრებნი თანდათანობით ბერძნდებოდნენ, მაგალითად, ლაზი-ქრისტიანი აუცილებლად ბერძნულ სახელსა და გვარს ატარებდა, ვალდებული იყო წირვა-ლოცვა ბერძნულ ენაზე მოესმინა, „წმინდა წერილები“ ბერძნულად ეკითხა, სკოლაში ბერძნულ ენაზე ესწავლა... ქართული ენა, მისი ლაზური დიალექტები ოჯახებიდანაც კი იღვევებოდა, როგორც უსჯულოთა ენა.

მშობლიური ენის შენარჩუნება მხოლოდ იმ ლაზებმა შესძლეს, რომლებიც ოდესღაც ქართულ ეკლესიას ექვემდებარებოდნენ და შემდეგ მუსულმანობა მიიღეს“ (იქვე, გვ.43).

აქედანაც ჩანს, თუ რა მნიშვნელობას უნდა ანიჭებდეს ქართველი ადამიანი საქართველოს სამოციქულო ეკლესიას, რატომ უნდა იყოს მხოლოდ და მხოლოდ მისი მრევლი. თვით მართლმადიდებლური ბერძნული ეკლესია, რომელიც მსოფლიო ქრისტიანობის სარწმუნოებრივი ბურჯი იყო, ეროვნებას აკარგვინებდა ქართველ მრევლს, თუ არას ვიტყვი

სომხურ და კათოლიკურ ეკლესიებზე, მაჰმადიანობის მიღებით ხომ ქართველები ეთნო მასალად, ეთნო სუბსტრატად იქცნენ ახლად ჩამოყალიბებული ოსმალთა ერისათვის, რომელსაც დღეს მსოფლიო თურქების სახელით იცნობს.

თუ რა მტკიცედ იკიდებდა ფეხს მაჰმადიანობა ქართულ მოსახლეობაში, იქიდანაც ჩანს, რომ თუმცა აჭარა და ქვემო გურია (ქობულეთის მხარე) ფაქტიურად გამაჰმადიანდა XVIII ს. ბოლოსა და XIX ს. დასაწყისში, ხოლო XIX ს. ბოლოს ის ქრისტიანულ-მართლმადიდებლური რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში შევიდა, ახლადმიღებული სარწმუნოება დარჩა უცვლელი. ამ შემთხვევაში უთუოდ იმანაც იქონია მნიშვნელობა, რომ ამ დროისათვის ქართული ეკლესიის ავტოკეფალია გაუქმებული იყო, ხოლო რუსულ-ბიუროკრატიული ეკლესიის ჩინოვნიკი სამღვდელოება ახლად გამაჰმადიანებულ და მაჰმადიანობაში ჯერ კიდევ განუმტკიცებელ ქართველობას, რომელიც ეკლესიის ნაზრევებში სანთლებს ანთებდა, ფრესკებზე შემორჩენილ ხატებზე ლოცულობდა და საადგომოდ კვერცხებს ღებავდა, თურქებად მიიჩნევა.

ისმის კითხვა, როგორ მოხდა, რომ შორეულ ირანში, ფერეიდანში, გადასახლებულმა და შემდეგ გამაჰმადიანებულმა ქართველებმა შესძლეს ეროვნების შენარჩუნება, ხოლო ისტორიულ საქართველოს მიწა-წყალზე მცხოვრები ქართველობა (მესხები, ლაზები თუ აღმოსავლელი კახელები) გამაჰმადიანების შემდეგ ეროვნულ სახეს ფაქტიურად კარგავდა?

„1614 წელს სპარსელებმა ტყვედ წაიყვანეს 30.000 კაცი ... 1616 წელს დახოცეს 70.000 და ტყვედ ჩაიგდეს 130.000 ... 1625 წელს, აჯანყების ჩაქრობის შემდეგ, მხოლოდ 100.000 კაცამდე იქნა გადასახლებული ირანში“ (მ. ფათეძი, „სპარსული მასალები“, 1982, გვ. 17).

ირანში გადასახლებულ ქართველობაზე დაპატრონებას არც ერთი უცხო ეკლესია არ ცდილობდა, ამიტომაც მათ არ ემუქრებოდათ არც „გაფრანგება“, არც გასომხება და არც გაბერძნება. ეს მნიშვნელოვანი ფაქტია, ეროვნული ცნობიერება რყევას არ განიცდიდა. მნიშვნელოვანია ისიც, რომ ირანში მცხოვრები ქართველების გამაჰმადიანება დაავალეს არა ირანელ მოღებებს, არამედ უბრძანეს ქართველ სამღვდელოებას, თავის სამწყსოსათვის ესწავლებინათ ყურანი და მაჰმადიანური რჯული. ამ შეუსაბამო საქმეს ქართველი ეპისკოპოსები და სამღვდელოება (თავის ხალხთან მყოფი ფერეიდანში) უხალისოდ აკეთებდა. ცხადია, ქართველებს ქართული სამღვდელოება ქართულ ენაზე ასწავლიდა უცხო რჯულს. ამიტომაც წერს სპარსი მემატიანი: „ქართველებმა ზიზლით შედგეს ფეხი სარწმუნოებაში“. ასეთი ვითარების გამო იქაური ქართველობა მიხვდა, რომ სხვა ეროვნება და მისგან დამოუკიდებლად შეიძლება არსებობდეს სარწმუნოება.

ქართველების გარკვეული რაოდენობა ცხოვრობდა ჩრდილო კავკასიაშიც. თ. მიჩბუანის თანახმად, სვანების რიცხვი დღევანდელ ყაბარდო-ბალყარეთში მნიშვნელოვანი იყო. გამაჰმადიანების შემდეგ სვანებმა ქართულ-ეროვნული ცნობიერება დაკარგეს აღნიშნულ მხარეში. საქართველოს სახელმწიფოს საზღვრები ფართოდ იყო გაწეული ჩრდილოეთის მიმართულებით. შემთხვევითი არ იყო, რომ ინგუში და ჩეჩენი ხალხების საგვარეულოების ერთი ნაწილი თავის თავს ქართული წარმოშობისად თვლიდა. საგვარეულოები ამ ქვეყნებში საზოგადოებრივი წყობილების საფუძვლებს წარმოადგენდნენ. საგვარეულოებში თაობიდან თაობას გადაეცემოდა მნიშვნელოვანი ამბები. როგორც ითქვა, არსებობდა «...Ингушские и Чеченские народные сказания о грузинском происхождении отдельных родов» (Е. Крупнов. К истории Ингушетии, ВДИ, 1939 г. №2, стр. 83, 3. Дидебулидзе, Культурные взаимосвязи... 1983, стр. 34).

უნდა ვიფიქროთ, რომ ჩრდილო კავკასიაში მცხოვრები ქართველები მრავლად გამაჰმადიანდნენ და გაწარმართდნენ, რაც შეუმჩნეველი არ დარჩენია გერმანელ მოგზაურ გიულდენშტედტს, რომელიც წერდა ოსებში მოქცეული ქართველი მთიელებისა და მაჰმადიანებში მოქცეული ქართველების გადაგვარების შესახებ. გამაჰმადიანდა, აგრეთვე, აფხაზეთის ჩრდილოეთში დამკვიდრებული მოსახლეობა (იხ. მისი „მოგზაურობა საქართველოში“, ტ. 1-2, 1962-64).

განსაკუთრებით მძიმე შედეგების მომტანი იყო ქართველი ერისათვის სამხრეთ საქართველოს, ანუ სამცხე-საათაბაგოს გამაჰმადიანება.

არა მარტო საქართველოს განაპირა მხარეების მოსახლეობა მაჰმადიანდებოდა და ეკარგებოდა ქართველ ერს, არამედ თვით ქვეყნის გული. სამეგრელოში ოდიშის ზღვისპირი ფოთამდე ოსმალებმა დაიჭირეს. იმერეთში ოსმალოს ჯარი იდგა, ქართლსა და კახეთში კი თვით დიდგვაროვანი, სახელმწიფოს სამსახურში ჩამღვარი მოხელეები მაჰმადიანდებოდნენ. ნ. ბერძენიშვილი წერს, რომ მაჰმადიანდებოდა არა მარტო ციხე-სიმაგრეებში მცხოვრები ქართველობა, არამედ ციხის გარშემო მდებარე სოფლების მოსახლეობაც (ციხის ძირები). შემდგომ სარწმუნოებრივ-ეროვნული მდგომარეობის პროცესს ისეთი სახე მიუღია, რომ ქართველი გლეხებიც მაჰმადიანდებოდნენ. ზოგჯერ კი მაჰმადიანურ ქვეყნებშიც გარბოდნენ – „იკარგებოდნენ“.

„ბატონყმური ჩაგვრითა და უცხოელთა ძალმომრეობით შევიწროებული გლეხები ხშირად თავიანთ მშობლიურ ადგილებში ვეღარ ძლებდნენ, გარბოდნენ, „ყაზახობდნენ“ და ხიზნობდნენ ქვეყნის შიგნით. ამავე დროს, „გაქცევასთან“ დაკავშირებული და მეტ-ნაკლებად გავრცელებული მოვლენა გახდა გახიზვნა უცხოეთში, რაც უმეტეს შემთხვევაში „გათათრებაში“, ანუ „გაოსმალებაში“ გამოიხატებოდა. ბატონყმური ჩაგვრისაგან გაქცეულთა ლტოლვას ოსმალეთისაკენ რამდენადმე აქეზებდა შედარებით „რბილი“ ექსპლუატაცია, რაც ამ ქვეყნის ჩამორჩენილობას ახასიათებდა...“ (საქ. ისტ. ნარკვ. IV, გვ. 397).

სწორედ ზემოთმოყვანილის, ანუ ქართველთა მასიური გამაჰმადიანების გამო ერთ დროს „უზარმაზარი ქვეყანა“ – საქართველო უმნიშვნელოდ იქცა, ხოლო მრავალრიცხოვანი ერი – პატარა ერად, თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ქართველთა ეროვნული დამცრობა არა იმდენად უცხო სახელმწიფოთა აგრესიამ, არამედ შინაგანმა წინააღმდეგობამ, თემობრიობამ, ეროვნულმა დაშლილობამ და საკუთარი ეკლესიის ავტორიტეტის შებლაღვაპ, ანუ მცირე მრწემნამ გამოიწვია.

მესხეთის გამაჰმადიანება

სამხრეთ საქართველოში გამაჰმადიანდა (გათათრდა), გაგრიგორიანდა (**გასომხდა**), გაკათოლიკდა (საეკლესიო სომხურენოვნების გამო გასომხდა), გაბერძნდა (კონსტანტინეპოლის ბერძნული ეკლესიის დაქვემდებარების გამო) ქართველების კოლოსალური რაოდენობა (არა მხოლოდ მკვიდრნი, რომელთაც მესხები ეწოდებოდათ, არამედ სამცხე-საათაბაგოში ხელსაყრელი პოლიტიკური ვითარების გამო XVII-XVIII საუკუნეებში გადმოსახლებული იმერლები, ქართლები, კახელები, საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებიდან ლტოლვილ-გადმოხიზნულნი).

ერთი დამკვირვებელი წერს, რომ მაჰმადიანდებოდნენ მხოლოდ ქართველები, ხოლო სომხეთში მცხოვრები სომხები არ მაჰმადიანდებოდნენ (იხ. ქვემოთ). რა იყო ამის მიზეზი? რატომ ვერ შეინარჩუნეს მესხეთის მცხოვრებლებმა ქართული ქრისტიანობა, ქართველობა?

საათაბაგო ისევე ვრცელი ქვეყანა იყო, როგორც ქართლ-კახეთი. იგი თავის მხრივ, შედგებოდა ცალკეული ქვეყნებისაგან, როგორც იყო: ბასიანი, კარნიფორი, ტაო, კოლა, არტაანი, კარი, პარხალი, კლარჯეთი, შავშეთი, აჭარა, სამცხე, ჯავახეთი და სხვანი.

მესხეთის ქართველობა შეადგენდა სამწყსოს მაწყვერელი, კუმურდოელი, იშხნელი, ანჩელი, მტბეგარი, წურწყაბელი, წყაროსთაველი, ერუშნელი, ვალაშკერტელი, ანელი, კარელი, ბანელი, დადაშნელი ეპისკოპოსებისა, რომელნიც თავის მხრივ ემორჩილებოდნენ საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქს. ასეთი იყო საუკუნოვანი ტრადიცია, საეკლესიო წესი. სამწუხაროდ, მესხეთში ეს წესი დაირღვა და მცხეთის დედა-ეკლესიისაგან, საუფლო კვართისაგან ეკლესიურად განშორებული მესხეთი იქცა მსხვერპლად თავისივე ეკლესიური დაუმორჩილებლობისა.

მესხეთის ქვეყანა (თორთომი), სადაც ოშკისა და ხახულის დიდებული კათედრალები იყო აღმართული, მასიურად გამაჰმადიანდა.

„...თორთომი 1549 წლიდან მაჰმადიანურ გარემოში ყოფილა მოქცეული, მაგრამ იქაურ ქართულ მოსახლეობას XVII ს. 40-იან წლებამდე შეუნარჩუნებია ქრისტიანული სარწმუნოება, ხოლო ვახუშტი ბაგრატიონის დროს ამ მხარის ბინადარნი ყოფილან „კაცნი, ვითარცა მესხნი და აწ სრულიად მაჰმადიანნი“ (ქ.ც., IV, გვ. 687)... 1643 წელს ოსმალეთის სულთნის (იბრაჰიმ I, 1640-1648) ბრძანების თანახმად, არზრუმის ფაშა ჯაფარს დაუწყია ქვეყნის აღწერა, რასაც შედეგად მოჰყოლია გადასახადის მეტისმეტად დამძიმება. თორთომის ქართული მოსახლეობა ამ ფაქტის გამო იმდენად შეძრწუნებულა, რომ ერთიანად მიუღია მაჰმადიანობა, ხოლო სომხებს შეუნარჩუნებიათ სარწმუნოება. ჰაკობ კარნეცის ეს ცნობა ცალკე აქვს გამოყოფილი კ. კოსტანიანცს თავის წინასიტყვაობაში ... სომხური მოსახლეობის მიმართ ტაშიანი აღნიშნავს: „ისინი ქრისტიანობას ინარჩუნებდნენ არა მარტო იმ „გვარებში“, რომლებშიც თავიდანვე სომხები ცხოვრობდნენ და მხოლოდ პოლიტიკურად ექვემდებარებოდნენ საფაშოებს, არამედ თვით საფაშოს ცენტრებშიც კი“. მაგალითისათვის ის ლაპარაკობს ახალციხეში მცხოვრებ ქრისტიანებზე, რომლებიც მეტწილად იცავდნენ თავიანთ სარწმუნოებას. თუ სომეხი მოსახლეობის გამაჰმადიანება რამდენადმე უფრო ნელი ტემპით მიმდინარეობდა, ვიდრე ქართველებისა, ეს გარკვეულ მიზეზებთან უნდა იყოს დაკავშირებული“ (ლ. დავლიანიძე, „ჰაკობ კარნეცის ერთი ცნობის გამო“, ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან, 1976 წ.).

ყურადღება უნდა მიექცეს სომეხი მეცნიერის სიტყვებს, რომ სომეხი მოსახლეობა საფაშოებთან მხოლოდ პოლიტიკურად იყო დაქვემდებარებული. არსებობდა სულიერი დაქვემდებარებაც. სულიერად სომხური მოსახლეობა თავის სასულიერო ცენტრებთან, ამ შემთხვევაში ეჩმიადინთან, იყო დაკავშირებული, ამიტომაც მათთვის პოლიტიკური

დაქვემდებარება დიდ გავლენას არ ახდენდა. პოლიტიკური დაქვემდებარება მათი ცხოვრების მხოლოდ გარეგანი მხარე იყო, სულიერ დამოუკიდებლობას კი მტკიცედ იცავდნენ.

მესხეთის ქართველი მოსახლეობა კი ჯერ კიდევ ქვეყნის ქრისტიანობის დროს ათაბაგების უგუნური პოლიტიკის შედეგად მოწყდა დედა-ეკლესიას, სასულიერო ცენტრს.

იმ დროს, როცა მესხეთში ჰყვავდა ქრისტიანობა და მოსახლეობა გულმხურვალე მორწმუნე იყო, ათაბაგებმა დიდად იღვაწეს XV საუკუნის შუა წლებიდან საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის მთლიანობის დარღვევისათვის, ქართული ეკლესიის წიაღიდან მესხეთის გამოყოფისათვის. სამწუხაროდ, ეს მათ შესძლეს. დედა-ეკლესიისაგან მესხეთის გამოყოფას საბედისწერო შედეგი მოჰყვა მესხთათვის.

„როდესაც სრულიად საქართველოს სამეფოს სამეფოებად და სამთავროებად დაყოფისა და დაშლის პროცესი დაიწყო, ამ დროს საქართველოს ეკლესიის მთლიანობის დაცვას უფრო მეტი პოლიტიკურ-ეროვნული მნიშვნელობა მიენიჭა: ამიერიდან მხოლოდ ის და მისი საჭეთმპყრობელი კათალიკოს-პატრიარქი იყო საქართველოსი და ქართველი ერის მთლიანობის გამომხატველი. დედა-ეკლესიისაგან ჩამოშორება მაშინ იმ სულიერ-სარწმუნოებრივ კავშირსა წყვეტდა, რომელიც მხოლოდ აერთებდა დანარჩენ საქართველოსთან ამა თუ იმ პოლიტიკურად უკვე განკერძოებულ ნაწილს. მესხეთის გამაჰმადიანებას, საქართველოსაგან ჩამოშორებას და მისი უდიდესი ნაწილის გათურქებას, უეჭველია, სხვათა შორის, ათაბაგთა მიერ მისი საქართველოს ეკლესიისაგან ჩამოსაშორებლად წარმოებულმა დაუნდობელმა ბრძოლამ და გამოყოფამ შეუწყო ხელი. ერთი მხრივ, ამ გამწარებულმა ბრძოლამ ხალხის თვალში ეკლესიისა და ქრისტიანობის ავტორიტეტი შეასუსტა, მეორე მხრივ, მესხეთის სამღვდელეობას, დედა-ეკლესიას მოწყვეტილს და განმარტოებულს, მაჰმადიანობის გავრცელების წინააღმდეგ ბრძოლისუნარიანობა დაუკარგა. ხოლო იქ, სადაც ქრისტიანობამ მაჰმადიანობას დაუთმო ასპარეზი, ქართველების ეროვნული გადაგვარება და გათურქებაც დაიწყო. ამგვარად, ცხადია, რომ მაშინდელ პირობებში ქართული ეკლესიის მთლიანობის დამცველი საქართველოსა და ქართველი ერის მთლიანობისათვის მეტროპოლი იყო და მისი დამრღვევი კი – ქართული ეროვნული საქმის დამღუპველი“ – წერს ივანე ჯავახიშვილი (ტ. IV, 1967, გვ. 174).

XVI-XVIII საუკუნეებში შექმნილი პოლიტიკური ვითარების გამო „ქართველს“ უწოდებდნენ მხოლოდ და მხოლოდ იმ ადამიანს, რომელიც ეთნიკური წარმოშობით ქართველი იყო და ამავდროულად საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის წევრი, ე.ი. ქართველი მართლმადიდებელი. როგორც ითქვა, ქართველ გრიგორიანს სომეხი, ქართველს კათოლიკეს – ფრანგი, ქართველ მაჰმადიანს – თათარი, ან მუსულმანი ერქვა. ამგვარი ვითარების დროს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა საქართველოს ეკლესიის ავტორიტეტს, გავლენას, რამეთუ ის წარმოადგენდა „ქართველობის“ ერთადერთ მტვირთველს იმ დროისათვის.

ათაბაგებმა კი ძლიერ დასცეს ქართული ეკლესიის ავტორიტეტი მესხთა თვალში. ქართულ ეკლესიას, მართლმადიდებელ სამღვდელეობას სასტიკად სწამებდნენ ცილს, ისიც კი იკადრეს, რომ საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქს მექრთამეობა დასწამეს, ხოლო მცხეთის მიერ ნაკურთხ და დადგენილ მღვდელმთავრებს, როგორც „ნაფიცებს“, დასცინოდნენ და არ ცნობდნენ.

XVII საუკუნის დამდეგს, გაჭირვების ჟამს, ათაბაგები მიხვდნენ, რომ მათ პოლიტიკურ საყრდენს „ქართველობა“, ანუ ქართული ეკლესიის მრევლი წარმოადგენდა, მაგრამ უკვე გვიან იყო. მესხეთის მოსახლეობის ერთი ნაწილი უკვე გამაჰმადიანებულიყო. ისინი უკვე აღარ ემორჩილებოდნენ ქრისტიან ათაბაგს. ათაბაგ მანუჩარს, რომელიც ქრისტიანი და ქართული ეკლესიის წევრი იყო, უკვე აღარ ემორჩილებოდა მოსახლეობის ნაწილი, რადგანაც მესხეთში „...გარდაიცვლებოდნენ წესნი და ვიეთნი ზოგნი პატრივისათვის ნებით, ზოგნი მძლავრობით ოსმალთა მაჰმადიანდებოდნენ და იქმნებოდნენ უმორჩილონი ათაბაგისანი. ხოლო მანუჩარ მძლავრობდა მათ და არა პატრივს უყოფდა. ამისათვის შეასმინეს ოსმალთა და, მათ აზრუმის ფაშას“, – წერს ვახუშტი (ქ.ც., IV, გვ. 725).

XVI საუკუნესა და XVII საუკუნის დასაწყისში ქრისტიანი ათაბაგები თავდადებით იბრძოდნენ თავიანთი ქვეყნის გადასარჩენად ოსმალთა და ყიზილბაშ დამპყრობთა წინააღმდეგ, მაგრამ, როგორც ითქვა, მოსახლეობის ერთი ნაწილი, ანუ ქართველი მუსულმანები მას უკვე მხარს აღარ უჭერდნენ.

„XVII ს. პირველ მესამედში სამცხის მდგომარეობა საგრძნობლად გაუარესდა. მიუხედავად მანუჩარ ათაბაგის დაუღალავი ბრძოლისა, ოსმალების მოძალების შედეგად ქართველები თანდათან ტოვებენ თავიანთ სარწმუნოებას და ადათ-ჩვევებს. „არამედ მანუჩარ ჯერ ვერ შურ აგო, ვინაიდან მიიქცეოდნენ და დაუტევებდნენ წესსა და რიგთა სჯულსა მესხნი მძლავრობითა ოსმალთათა“ (საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 308).

ქართლსა და კახეთში მტრებმა მოახერხეს ქართველი მეფეების გამაჰმადიანება, ხოლო ხალხი უერთგულესი მრევლი იყო ქართული ეკლესიისა. მესხეთში კი, პირიქით, ამ პერიოდში ათაბაგები ქრისტიანები არიან, ხოლო ხალხი მერყეობს, ამანაც გადაწყვიტა მესხეთის ბედი.

ათაბაგი მანუჩარ II თავდადებით იბრძოდა ქრისტიანული ქვეყნის შენარჩუნებისათვის. თუ რაოდენ მძიმე იყო ეს ბრძოლა, იქიდანაც ჩანს, რომ მისი მეუღლე, სიმონ მეფის ასული ელენე, მცირეწლოვან შვილთან ერთად ოცდახუთი წელი თავს არიდებდა მტრებს მიუვალ ადგილებში (ისქანდერ მუნშის ცნობა. იქვე, გვ. 304).

ჩანს, სწორედ ეს ბავშვი, რომელიც „დედასთან და ერთგულ მხლებელთან ერთად მთებსა და ტყეს აფარებდა თავს“, შემდგომ დაეუფლა საათაბაგო ტახტს მანუჩარ III-ის სახელწოდებით. მანუჩარ III-მ თავისი კარგი ქართველობა და ქრისტიანობა იმითაც დაამტკიცა, რომ მესხთა რაზმით მონაწილეობდა მარაბდის ომში (1625 წელს) ირანელების წინააღმდეგ. იგი იყო უკანასკნელი ათაბაგი, რომელმაც სამშობლოს დასაცავად იბრძოლა.

მანუჩარ III-მ ისიც მოახერხა, რომ ოსმალეთის სულთანმა მას „მისცა ქრისტიანობით ათაბაგობა“. ეს იყო უდიდესი გამარჯვება. ამით ოსმალეთი იურიდიულად ცნობდა საათაბაგოს, როგორც ქრისტიანულ სახელმწიფოებრივ ერთეულს. ეს უთუოდ დაიცავდა ამ მხარის მოსახლეობის ქართველობას.

მაგრამ სამშობლოში დაბრუნებისას მანუჩარ III სტუმრად მიიწვია ბიძამ, ბექამ, საწამლავი მისცა და მოკლა. თვითონ კი სასწრაფოდ სტამბოლს გაემგზავრა, მაჰმადიანობა მიიღო და სულთნის მიერ ახალციხის (ჩილდირის) ფაშად დაინიშნა საფარ-ფაშას სახელით. ამის შედეგად ქრისტიანობა თანდათან აღმოიფხვრა მესხეთში: „ამან აღწერა ქვეყანა და შეჰკვეთეს ხარკი ქრისტიანეთა... ეპისკოპოსნი და მონასტერნი წინათვე შლილობათა ამათ შინა ათაბაგებთათა და უმორჩილებითა ქართლის კათალიკოზისათა შემცირდებოდნენ ურწმუნოებითა მესხთათა, რამეთუ მიუხმიდნენ მამულ-შეწირულობათა, შემცირდებოდნენ და მოიშლებოდნენ მთავართაგან და შემდგომად უმეტეს დაპყრობისა ტაო-კლარჯეთისა და შავშეთ-არტანუჯისა ოსმალთაგან, არღარა მოიპოვებოდა მუნ, ვინაითგან მიუხნეს ოსმალთა სრულიად მამულ-შეწირულობანი და არღარავინ იყო მეტრფე მონაზონებისა და წარაქნდათ მუნიდამ სიწმიდენი ხატთა, ჯვართა და ნაწილთა სამცხეს, ქართლს, იმერეთს. ეგრეთვე აწცა მხოლოდ სამცხეს უმეტესად იქმნებოდნენ, რამეთუ არღარა იყო ეპისკოპოსნი, ანუ მონასტერნი, ვინაითგან რისხვითა ღვთისათა გამაჰმადიანებოდნენ ყოველნი წარჩინებულნი ამ ქვეყნისანი და დაიწყეს მიერით თათრობა, რამეთუ ჟამთ ამათ მოაკლდებოდა ქრისტიანობასა. არა იყო მორჩილება კათალიკოზისა, ანუ ეპისკოპოზისა და სამღვდელთა, არამედ ოხრება ეკლესია-მონასტერთა და შენება ჯამეთა. ხოლო მორწმუნენი ჰფარვიდნენ და მალვიდნენ ხატთა, ჯვართა და ნაწილთა წმიდათათა და სხვათა წარაქნდათ იმერეთს და ქართლს და ივლტოდინცა წარჩინებულნი, რომელნი სძულობდნენ მაჰმადიანობასა, რამეთუ განაგებდა საფარ ფაშა ნებითა ოსმალეთითა ყოველსავე“ (ქ.ც., IV, გვ. 726).

შემდგომი ფაშა უსუფი „...მოიძულებდა ქრისტიანობასა და შესძინებდა მაჰმადიანობასა და აღმოიფხვრებოდნენცა წესნი და რიგნი ქრისტიანობისანი და ყოველნივე შეემატებოდნენ მაჰმადს“ (იქვე, გვ. 727). უსუფ ფაშა 1647 წელს გარდაიცვალა.

როსტომ-ფაშას დროს გამაჰმადიანდნენ ქართველი ქალებიც, აქამდე მართალია, ქართველი წარჩინებულები მაჰმადიანდებოდნენ, მაგრამ მათი ცოლები და მსახური ქალები ქრისტიანები იყვნენ.

როსტომ ფაშას უბრძანა ოსმალეთის ხონთქარმა, რათა მაჰმადიანთა ცოლებიც გამაჰმადიანებულიყვნენ. „მაშინ შეუთქვეს რა წარჩინებულთა ცოლთა, მათ ყოველთა შიშისთვის ტანჯვის – დაუტევეს ქრისტე და გამაჰმადიანდნენ ყოველნი სრულიად“ (იქვე, გვ. 728).

იძულებით გაამაჰმადიანეს თვით როსტომ ფაშას ცოლიც, რომელიც მტკიცე ქრისტიანი იყო და მრავალჯერ თავის მოკვლა გადაწყვიტა გამაჰმადიანების თავიდან ასაცილებლად. ბოლოს განაცხადა: თუ ყველა წარჩინებულის ცოლი გამაჰმადიანდება, მეც დავუტევებ ქრისტესო. ეს, როგორც აღინიშნა, მართლაც ასე მოხდა. ამის შემდეგ – „იქმნა რისხვა ღვთისა ცოდვათა ჩვენთათვის, რამეთუ აწ უმეტესადრე მოოხრდებოდნენ ეკლესიანი ღიდშენიერნი და იქმნებოდნენ პირუტყვთა სადგურნი და ივლტოდინ კვალადცა, რომელთა არა ინებეს მაჰმადიანობა ქართლს, იმერეთს, ოდიშს, გურიას, კახეთს და წარაქნდათ ხატნი და ჯვარნი და წმიდათა ნაწილნი. მოისპობოდნენ ეპისკოპოსნი, თუ სადმე იყო, და მონაზონნი და მწყემსნი, გარნა თვინიერ ადგილ-ადგილ იპოვებოდნენ მღვდელნი და შეიქმნა სრულიად მაჰმადიანობა წესითა და რჯულითა მათითა და აღშენდებოდნენ **მეჩითნი**, არამედ დაშთნენ გლეხნი და იგინიცა უმწყემსელნი ვითარცა პირუტყვნი“ (იქვე, გვ. 728). (როსტომ ფაშა 1659 წელს გარდაიცვალა). ეს პროცესი გაგრძელდა და XVIII ს. დასაწყისისათვის, 1705 წლისათვის, „არღარავინ იყო ქრისტიანე თვინიერ გლეხთა, არამედ იგინიცა მცირედ სამცხეს, თვინიერ ჯავახეთისა, და უმცირესად შავშეთს, აჭარას და არტანანს“ (იქვე, გვ. 736). უფრო მეტიც, ახლა უკვე ოსმალთაგან შედარებით დაცულ მესხეთში მასიურად გადმოდიან შიდა და ქვემო ქართლიდან, იმერეთიდან ლტოლვილი ქართველი გლეხები, ესახლებიან იქ და „თათრდებიან“. „ვინაითგან ესეოდნენა ჟამთა შინა იქმნა მშვიდობა ქვეყანათა ამათ შინა, აყრილნი ქართლიდამ და სომხითიდამ სახლდებოდინ აქა და უმეტესნი ჯავახეთს, კუალად უფროსად ტყეთაგან

იმერთათა განმრავლდებოდნენ ფრიად თათრობითა, ვინაიდან ხარკთაგან კიდე ვერა რაის ავნებდნენ გლეხთა“ (იქვე, გვ. 736).

1723 წლისათვისაც გლეხთა ნაკადი ქრისტიანული საქართველოდან არ შეწყვეტილა. „ვინაითგან იყო ქართლი ჭირსა დიდსა, აღშენდა ჯავახეთი და სამცხე მუნიდამ ვინაითგან გარდამოშენდებოდნენ...“ (იქვე, გვ. 738).

როგორც ითქვა, სამცხე-ჯავახეთი XVIII ს. დასაწყისში ავსებულ და „აშენებული“ იყო შიდა და ქვემო ქართლიდან, იმერთიდან გადმოსული თუ გადმოყვანილი ქართველებით. ისინი გამაჰმადიანდნენ და დაეკარგნენ ქრისტეს, საქართველოს.

იმდენად დიდი იყო გასამაჰმადიანებელი ქართველების რაოდენობა საათაბაგოში, ანუ ყოფილ ტაო-კლარჯეთში, რომ ოსმალო ხელისუფალნი დაფიქრებულან, როგორი წესით გაემუსულმანებინათ ისინი, რომ მათთვის დაევიწყებინათ საყვარელი სარწმუნოება – ქრისტიანობა, მშობლიური დედა – ქართული ეკლესია. საზოგადოდ, მაჰმადიანობის მისაღებად საკმარისი იყო, რათა ქრისტიანს რამდენიმე მუსულმანის თანდასწრებით ეთქვა: „ლა ილაჰა ილლა ლაჰუ ვა მუჰამადე რასულულ ლაჰი“ – არ არის ღმერთი, გარდა ალაჰისა და მუჰამედი მისი მოციქულია, – რომ მაჰმადიანად ეცნოთ. მაგრამ ქართველთა მიმართ ამით არ დაკმაყოფილებულან. ქართველებისთვის მოუთხოვიათ არა მარტო აღიარება უცხო სარწმუნოებისა, არამედ დაგმობა ქართული რჯულისა, ქართველობისა, ე.ი. მაჰმადიანობის მიღების ჟამს ქართველებს საჯაროდ უნდა უარეყოთ ეროვნული სარწმუნოება. „თათრის რჯული“ კი ექოთ და წარმოეთქვათ ასეთი ტექსტი: „მუჰამედი ჩვენი წმინდა ადამიანი არის, მოციქული, ღმერთის მოსამსახურე არის. იმის რჯული თათრის რჯულის არის, სუფთა არის. მოციქული, ღმერთის რჩეული არის. დავიჯერე. ქართველის რჯული რომ ბოროტი იყო, გონჯი იყო, ბილწი იყო, ეშმაკის რჩეული იყო. დავაგდე“ (იხ. ც. აბულაძე, ქრისტიანთა გამაჰმადიანების ოსმალური წესი, გაზ. „ლ.ს.“ 28.VII, 1989).

ეს საშინელი წესი ქართველებს „თავზარდამცემი სიძულვილით აღავსებდა საკუთარი ერისა და ქრისტიანული რწმენისადმი“ (იქვე).

თუმცა ისიც უნდა ითქვას, რომ ქართველების გამაჰმადიანების წესი ჩვენს ხალხს აღავსებდა სიძულვილით არა იმდენად, საზოგადოდ ქრისტიანობისადმი, არამედ საკუთარი ერისა და რჯულისადმი. ეს იქიდან ჩანს, რომ ეს წესი, გამაჰმადიანების ფორმულა, შეიცავდა ასეთ სიტყვებს: – „წმიდა მარიამი, იმისი შვილი იესო მოციქული ღმერთმა გააჩინა. დედაშვილნი მოციქული ღმერთის მსახურნი არიან. მოციქულ ღმერთმა იესოს ცნობა მისცა, წმიდათ გააჩინა“ (იქვე). ეს მიუთითებს იმის შესახებ, რომ მაჰმადიანი ხელისუფალნი ითვალისწინებდნენ ქართველთა სიყვარულს ქრისტესადმი, ღვთისმშობლისადმი და იცოდნენ, რომ მათ ქართველები არ დაგმობდნენ, სამაგიეროდ აგმობინებდნენ ეროვნულ ეკლესიას – „ქართველთა რჯულს“, ქართულ ქრისტიანობას. „ქართველი რჯული რომ ბოროტი იყო, გონჯი იყო, ბილწი იყო, ეშმაკის რჩეული იყო – დავაგდე“. როგორია სომხის რჯული? კათოლიკების? ბერძნების? ისინიც ხომ ქრისტიანები არიან? ქრისტიანი კი არაა ცუდი, არამედ „ქართველის რჯულია“ ცუდი, ქართული ეკლესიაა ცუდი, „ეშმაკის რჩეული“. მაგრამ აღნიშნულ საუკუნეებში ხომ, როგორც ითქვა, „ქართველი“ ეწოდებოდა ქართული ეკლესიის მრევლს, საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის წევრს, თუკი „ქართველის რჯული“ ცუდია, ქართული ეკლესია და „ქართველიც“ ცუდია. ამიტომაც აღნიშნული ფორმულა, გამაჰმადიანების ოსმალური წესი მიმართულია „ქართველობის“ წინააღმდეგ. აქ არ იგმობა ქრისტიანობა, არ იგმობა არაქართული სხვა ეკლესიები. სამაგიეროდ ქებულია და განდიდებული „თათრის რჯული“. მას „სუფთა, წმინდა, მოციქული ღმერთის რჩეული“ ეწოდება. ერთი სიტყვით, დაგმობილია ქართველობა და განდიდებულია „თათრობა“.

ამ ფორმულის წარმოთქმის შემდეგ ქართველების სულიერი გადაგვარება ხდებოდა – ქართველი თათრად იქცეოდა. ასე „გათათრდა“ სულიერი თვალსაზრისით ქართველების კოლოსალური რაოდენობა მესხეთში. ისინი გაათათრდნენ ქართული ეროვნული ეკლესიის უარყოფის შედეგად. სხვა საკითხია, რომ ყურანში გვხვდება „მარიამსა და მის შვილ, ღმერთის მოციქულ იესოზე“ საუბარი. საქმე ისაა, რომ ეს მომენტი თავის სასარგებლოდ გამოიყენა ბოროტმა მუსულმანმა ხელისუფლებამ და მისი საშუალებით ქართველებს „ქართული რჯული“ აგმობინა. თითქოსდა ზოგადად ქრისტეს და ღვთისმშობელს კი არ ებრძოდა, არამედ მხოლოდ „ქართველის რჯულს“.

სულიერი „გათათრების“ შემდეგ ოსმალეთში მცხოვრებმა ქართველებმა თავიანთი ქართველობაც ნელ-ნელა უარყვეს და ყოველივე ქართველის მიმართ კრიტიკულად განეწყვენენ.

აღსანიშნავია, რომ რაც უფრო ახლო ცხოვრობდნენ საქართველოსთან მუსლიმანი ქართველები, მით უფრო უარყოფდნენ ქართველობას. მაგ. სამცხე-ჯავახეთის მუსლიმანები უფრო უარყოფდნენ ქართველობას, ვიდრე თორთომისა თუ ისპირის „გურჯები“. ჩანს, საზღვრისპირა მხარეების მხარეების ანტიქართული პროპაგანდა და მოსახლეობის დამუშავება უფრო ძლიერი იყო. ამ მიზეზის გამო „თათრობდნენ“ საქართველოს ახლო კუთხეებში მცხოვრები მაჰმადიანი ქართველები, ხოლო შორეულ მხარეებში მცხოვრები ქართველები არ

უარყოფდნენ ქართველობას, თავის ეროვნებას. მათ ისლამის მიღების დროს არ აგმობინეს „ქართული რჯული“. როგორც ჩანს, იძულებით გამაჰმადიანებისას ქართველობა უფრო მეტად ინარჩუნებდა ეროვნულ ცნობიერებას, (ე.ი. ქართველობას), ვიდრე ნებაყოფლობით გამაჰმადიანებისას. ოსმალეთში, როგორც აღნიშნავენ, იძულებით გამაჰმადიანებას მხოლოდ გამონაკლის შემთხვევაში მიმართავდნენ. იქ შექმნილი იყო ისეთი სოციალურ-ეკონომიკური პირობები, რომ ხალხი „ნებაყოფლობით“ მაჰმადიანდებოდა: „მოსახლეობის ძალდატანებით გამუსულმანების პროცესს მასობრივი ხასიათი არ მიუღია. ეს არც შეესაბამებოდა იმპერიის სოციალურ-ეკონომიკურ ინტერესებს. ჩვეულებრივ მუსულმანობას მოსახლეობა იღებდა საკუთარი საზოგადოებრივი და ეკონომიკური პირობების გასაუმჯობესებლად“ (ნ. ბაწაში, ეთნო-რელიგიური პროცესები... გვ. 35).

ქართველობა თავის „ნებით“ მაჰმადიანდებოდა და, რაც მთავარია, ამ დროს თავის „ნებით“, ანუ შეგნებულად, გააზრებულად გმობდა „ქართულ რჯულს“ – იმავე ქართველობას. ეს იყო სულიერი გენოციდი, რომელიც ოსმალეთის მთავრობამ მოუწყო მათ. ეს პროცესი იმ დროს მიმდინარეობდა, როცა ეროვნება და სარწმუნოება გაიგივებული იყო. ეროვნული სარწმუნოების გმობა ეროვნების გმობასაც ნიშნავდა, მაგრამ თუ კი გამოჩნდებოდა ახალი ძალა, რომელიც მუსულმან ქართველებს ქართული ეკლესიისაკენ შემოაბრუნებდა, მათ დაუბრუნებდა ქრისტიანობას, ამით ეროვნული ცნობიერება კვლავ აღორძინდებოდა და თავის ერს მრავალი სული შეემატებოდა. ასეთი ძალა შეიძლება ყოფილიყო რუსეთის მართლმადიდებლური იმპერია, რომელმაც ფაქტიურად XIX ს. ბოლოსათვის მოიცვა საათაბაგო, მაგრამ სამწუხაროდ იმპერიულმა ძალებმა არ იხებეს „ქართველობის“ აღორძინება. მათ არჩიეს, მუსულმანი ქართველები „თათრებად“ დარჩენილიყვნენ და თათრებადაც განიხილავდნენ მათ. სწორედ რუსთა ბატონობის დროს დაივიწყეს ქართველმა მუსულმანებმა იქამდე შემორჩენილი ქართული ენა და ეროვნული ცნობიერების შემორჩენილი ნაპერწკალი. რუსული ხელისუფლება ისევე სდევნიდა ქართულ ეკლესიას, როგორც ოსმალის ხელისუფლება და მესხეთის ათაბაგები. ქართული ეკლესიისაგან ჯერ ათაბაგთა, შემდეგ ოსმალთა და რუსთა მიერ მოწყვეტილი მესხები „გათათრდნენ“.

გათათრება

XIII-XIV საუკუნეებში ქართველები კარგად არჩევდნენ ერთმანეთისაგან თათრებსა და თურქებს. ისინი სხვადასხვა ხალხები იყვნენ. თათარი მონღოლთა ტომი იყო, ხოლო თურქი მისგან რამდენადმე ეთნიკურად განსხვავებული ხალხი. მაგრამ იმის შემდეგ, რაც ილხანთა (ირანის) მონღოლთა სამეფოში მონღოლებმა მაჰმადიანობა მიიღეს, მონღოლები ეთნიკურად ასიმილირდნენ, ხოლო ხალხს, ეთნოსს, რომელიც ცხოვრობდა ილხანთა სამეფოში (სპარსეთში) და მაჰმადიანობდა (ეს იყო სხვადასხვა ეთნიკური წარმომავლობის მოსახლეობა), თათრები უწოდეს. თათარი ქართველის თვალში (დაახლოებით XIV საუკუნიდან) ყოველ მაჰმადიანს ეწოდებოდა. შემდეგ წარმოიშვა საქართველოს სამხრეთით მეორე მუსულმანური (ოსმალეთის) იმპერია. ქართველის თვალში მუსულმანობის გამო მისი მცხოვრებნიც „თათრები“ იყვნენ. საზოგადოდ, გათათრებას უწოდებდნენ ქართველების გამაჰმადიანების პროცესსაც (ე.ი. წინა პლანზე იდგა სარწმუნოებრივი აღმსარებლობა).

როგორც ითქვა, მაჰმადიანობის მიღების შედეგად თურქეთში, სპარსეთსა თუ სხვაგან ქართველები „გათათრდნენ“. ამის გამო შეიცვალა მათი ეთნიკური ფსიქოლოგია, თავიანთი თავი გამოიხსნეს ქართველი ქრისტიანებისაგან (ე.ი. „ქართველებისაგან“). ეთნო-ფსიქოლოგიის შეცვლის შემდგომ მათ თანდათან ქართული ენის გვერდით თურქულიც შეისწავლეს. თურქებისაგან განსასხვავებლად თავიანთ თავს „გურჯებს“, „ბინალებს“, „მუსულმანებს“ უწოდებდნენ.

შეიძლება დაისვას კითხვა, შეიძლება თუ არა რომელიმე ერის რაიმე განსაზღვრულმა ნაწილმა შეიცვალოს სარწმუნოება, მიიღოს განსხვავებული რჯული და ამით ეროვნულად გადაგვარდეს – დაკარგოს ეროვნება?

ზოგჯერ ეთნოსის ეროვნებას განსაზღვრავს სარწმუნოებრივი აღმსარებლობა. ამის მაგალითი არსებობს მართლმადიდებლურ რუსეთშიც, სადაც საეკლესიო განხეთქილების გამო გაჩნდნენ სექტები (მალაკნები, დუხობორები). ეს სექტანტები ეროვნულად თავიანთ თავს რუსებად აღარ თვლიდნენ: «Духоборцы, живущие вне центральной России, осознают себя своего рода народностью, этнической общностью, отличавшей не только от нерусского населения Закавказья, и других мест, но от русских, живущих в центральной России» (И. Малахова, Духовные Христиане, М, 1970 г., стр. 77).

«Сейчас русские _ выходцы из молочан, проживающих в Закавказских республиках, даже не верующие в бога, называют себя не русскими, а молочанами, хотя к молочанству они давно не имеют никакого отношения» (там же, стр. 116).

ათბაგების მიერ მოწოდებული საეკლესიო განხეთქილებისა და ოსმალეთის აგრესიის შედეგად „გათათრდნენ“ (ე.ი. გამუსულმანდნენ) ქართველები. მათ შემდეგ საუკუნეებში ზოგს თურქი, ზოგს აზერბაიჯანელი უწოდეს (მუსულმანური სარწმუნოების გამო), მაგრამ ისევე, როგორც დუხობორები და მალაკნები არიან რუსები, თუმცა კი მათ ამის თვითშემეცნება არა აქვთ, ასევე „მუსულმანები“ და „ბინალები“ არიან ქართველები. საბედნიეროდ, თურქეთის სიღრმეში მცხოვრები ქართველი მუსულმანები თავიანთ თავს „გურჯებს“ უწოდებენ და იციან თავიანთი ქართული წარმომავლობა.

ქართველთა სწრაფ დენაციონალიზაციას, ჩანს, ხელი შეუწყო ჩვენი ეროვნული სახელმწიფოს დაქვეითების პროცესში წარმოშობილმა თემობრიობამ.

ივანე ჯავახიშვილის თანახმად, საქართველოს მეზობლად სპარსეთისა და განსაკუთრებით ოსმალეთის მძლავრი იმპერიის წარმოქმნამ, კონსტანტინოპოლის აღებამ, საქართველოს ევროპისაგან მოწყვეტამ და მაჰმადიანურ რეალში მოქცევამ, ჩრდილო კავკასიის ხალხების მრისხანე მტრად გადაქცევამ ქართველ ერში დაბადა უიმედობა. ეს კი დამღუპველი და დამშლელი ყოფილა ერისა - „...უიმედობის გრძობა და შიში ზოგჯერ დამარცხებული, გაჭირვებაში ჩავარდნილი ერის ნებისყოფას სტეხს, სულიერად აკნინებს, ხნობრივად აძაბუნებს ხოლმე ... სახელმწიფოებრიობა და საზოგადო ინტერესი კერძოსა და პირადულს სულიკვეთებას უთმობს ბატონობას. ... როგორც დაბალი ფიზიკური სხეული განსაცდელის დროს თავდაცვის მიზნით იკუმშება და თავის ქერქში ძვრება ხოლმე, ისევე სოციალურ სხეულს ემართება და რაკი სახელმწიფოსი და საერთო ძალის უკვე იმედგადაწყვეტილობაა ხოლმე გამეფებული, ასეთ პირობებში შეიძლება სახელმწიფოებრიობის დაქვეითებისა და დაშლის პროცესიც დაიწყო... აი, რამ წარმოშვა სრულიად საქართველოს სამეფოებად და სამთავროებად დაყოფა, რამ შეუწყო ხელი ამ პროცესს... გამოყოფისათვის ატენილი ბაგრატის აჯანყება და ყვარყვარე ათბაგის ღალატი სწორედ გიორგი მეფის დროს დაიწყო და სწორედ მაშინ, როდესაც ოსმალთა წინააღმდეგ დასავლეთ ევროპის ქრისტიან სახელმწიფოთაგან მოკავშირეობით განზრახული შეერთებული ომის მოწყობის უიმედობა ცხადი შეიქმნა“ (ივ. ჯავახიშვილი, IV, 1967, გვ. 180-181).

რაც უფრო ძლიერდებოდა საქართველოზე სალტესავით შემოჭერილი მუსულმანური რეალი, მით უფრო იშლებოდა ქართველი ერი თემებად. წარმოიშვა ქართლელიობა, კახელიობა, იმერელიობა, მესხობა, გურულიობა, მეგრელიობა და სხვა. დაიწყო სწრაფი გადასვლა უცხო ერებში - ქართველების ასიმილაცია, რაც ეროვნული სარწმუნოების შეცვლით (გაგრიგორიანებით, გაკათოლიკებით, გაბერძნებით, გათათრებით) გამოიხატა. ამიტომაც ამბობდა ამ ეპოქის თვითმხილველი ნიკიფორე ირბახი: „ყოველდღე ჩვენის თვალთ ვხედავთ, რომ მრავალნი ქართველნი სომხდებიან და თათრდებიან, გაფრანგება რაღად უნდა დაეშალოთ“.

„მესხობამ“, სატომო სახელმა „მესხმა“ წამოიწია სწორედ საქართველოს სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ. აქამდე ტაო-კლარჯეთის მცხოვრებთ უბრალოდ ქართველებს უწოდებდნენ.

ვახუშტის აზრით, ტაო-კლარჯეთის მცხოვრებთ „მესხები“ ბაგრატიონების დროს ეწოდათ. „...არამედ ბაგრატიონთა მეფობისა შინა ყოველთა ამათ ადგილებთა და ქვეყანათა კრებით ეწოდა მესხნი...“ (ქ.ც. IV, გვ. 658).

ამჟამად სატომო სახელს „მესხს“ აკავშირებენ უძველეს უცხოურ წყაროებში ცნობილ „მესხენების“, ანუ კაპადოკიელების ტომთან, ხოლო იბერებს სხვა ტომად თვლიან. ვახუშტი სხვა წარმოდგენისაა ამ საკითხზე. მისი აზრით (რაც განმეორებაა ძველქართული ისტორიოგრაფიისა), ქართული ეთნოსი ერთი წარმოშობისაა. მესხეთის ვრცელი ქვეყანა ქართველთა ეთნარქის - ქართლოსის ნაწილია და მისი სახელია „ქართლი“, ანუ „საქართველო“. ქართლოსის ძემ მცხეთოსმა - „განუყო სამთა ძეთა თვისი წილი და მისცა... ძესა თვისსა ოძრახოს ...ვიდრე ზღუამდე, საზღვრამდე ქართლოსისა, რომელ არიან აწ სამცხე, გურია, ლიგანი, შავშეთი, არტანუჯი, ფანასკერტი, ოლთისი და ტაო და ამათ ადგილებთა უმეტეს უწოდეს ზემო ქართლი, ხოლო ფარავნის დასავლეთ... მისცა მცხეთოს ძესა თვისსა ჯავახოსს და მის მიერ ეწოდა ამ ადგილებთა ჯავახეთი და არიან ამათ ადგილთა შინა ჯავახეთი, არტანი, ერუშეთი, კოლა“ (იქვე, გვ. 657).

ცხრილი

აქედან ჩანს, რომ მესხეთის მკვიდრნი არიან შვილნი და შთამომავლნი „მცხეთოსისა“ მისგანვე მიუღიათ სახელი „მესხი“. „ეწოდა მესხი, იგივე ძველი სახელი სამცხეთოსი და სიმოკლისათვის მესხნი ითქმის“ (იქვე, გვ. 558).

როგორი ხასიათისა და გარეგნობისა იყვნენ მესხები – ქართლოსის ძენი? „ხოლო კაცნი და ქალნი არიან მზგავსნი ქართველთანი, არამედ უმეტეს ნელიად და ენა-ტკბილად მოუბარნი, ტანოვანნი, მხნენი, შემმართებელნი, შუენიერნი, ცოდნა-ხელოვნების მოყვარე, არამედ აწ, მაჰმადიანობის გამო, არღარა, სარწმუნოებით იყვნენ წლისამდე ქრისტესა 1626 სრულიად ქრისტიანენი ქართველთა თანა და სამწყსონი ქართლის კათალიკოზისანი, ხოლო აწ მთავარნი და წარჩინებულნი არიან მაჰმადიანნი, და გლეხნი ქრისტიანენი, არამედ კლარჯეთს გლეხნიცა უმეტესნი მაჰმადიანნი, გარნა ვინანიცა არიან ქრისტიანენი, იგინიცა უმწყესელნი არიან, ვინაითგან არღარა რაისა **მორჩილენ** ქართლის კათალიკოზსა და ბერძენთა არა სცალის მათთვის. ამისათვის უეპისკოპოზნი და უხუცონი არიან, თვინიერ რომელნიმე ქართლს იკურთხიან. ენა საკუთრად აქვსთ, იგივე ქართული“ (იქვე, გვ. 660).

უცხოელები მესხებს უწოდებენ არა მესხებს, არამედ ქართველებს, „გურჯებს“. ამიტომაც ამაგებდნენ მაჰმადიანი მმართველები „ქართველის რჯულს“ და არა „მესხის რჯულს“.

ქართული ენის ცოდნა დიდხანს შეინარჩუნეს მესხმა მაჰმადიანებმა. მხოლოდ რუსეთის ბატონობის დროს შემცირებულა მისი გამოყენების არეალი.

„ზემო ქართლი ანუ მესხეთი დიდი კულტურის ქვეყანა იყო. შუა საუკუნეებში აქ განსაკუთრებით ჰყვარდა სასულიერო ცხოვრება, რომელსაც ტონს აძლევდა ქართული კულტურის აღმავლობა... მარტო სამცხე-საათაბაგოში 13 საეპისკოპოსო სამწყსო იყო – მაწყვერელის, კუმურდოელის, იშხნელის, ანჩელის, მტბეგარის, წურწყაბლის, ერუშნელის, ვალაშკერტელის, ანელის, კარელის, ბანელისა და დადაშნელისა. ეს არის შესანიშნავი საბუთი სამხრეთში ქართული მართლმადიდებლური სარწმუნოების გავრცელების არეების დასადგენად და თვით საქართველოს სახელმწიფოებრივი საზღვრების დასადგენად მესხეთის დაკარგვამდე. ...ამ სიას შეიძლება დაემატოს არზრუმელის – ქართულ-მართლმადიდებლური ეკლესიის მწყემსმთავარი არზრუმსა და მის გარშემო სოფლებში მცხოვრებ ქართველთა სულიერი წინამძღვარი... XVI ს. მეორე ნახევარში სამცხე-საათაბაგოს სამხრეთის საეპისკოპოსოები: ბანელის, იშხნელის, ანჩელის და სხვა. თურქებმა დაარბიეს. მოძღვარნი ჯერ სამცხე-ჯავახეთსა და შავშეთ-აჭარას შეეფარნენ, ხოლო შემდეგ XVI ს. ბოლოსა და XVII საუკუნის დასაწყისში, როცა თურქებმა ეს მხარეც დაიპყრეს, აქედან ქართლ-იმერეთში გადაიხვეწნენ“ (შ. ლომსაძე, სამცხე-ჯავახეთი, გვ. 283-284).

XVII ს. 60-იანი წლებისათვის სამცხე-საათაბაგოს ტერიტორიაზე ერთადერთი საეპისკოპოსოდა დარჩენილა. „უპატრონოდ რჩებოდნენ ეკლესიები, რომლებიც გამოირჩეოდნენ თავისი სიმდიდრით, ოქრომჭედლობის, ხატების, ძვირფასი თვლების ნიმუშებითა და წიგნების სიუხვით. მხარის პოლიტიკური ტრაგედიის შემდეგ ძეგლების მცირე ნაწილი „ჩამოტანილ იქნა საქართველოში, სადაც დღესაც ინახება, მეორე ნაწილი ახალციხის საეპისკოპოსოს მცხოვრებლებს აქვთ. უმეტესი ნაწილი კი დარჩა მეფეთა და დიდებულთა ადგილობრივ ეკლესიებში, შესანიშნავ მონასტრებსა და კერძო სახლებში. ყოველივე ეს მოაგროვა როსტომ ფაშამ (1644-1659), ეროვნებით ქართველმა, მათი პირველი მთავრის შთამომავალმა. ამ მმართველმა მოხსნა ხატებს თვალმარგალიტი და დაწვა ისინი ერთ ადგილას სახარებებთან, ჯვრებთან და სხვა საეკლესიო წიგნებთან ერთად, რომლებიც ისე ბევრი იყო, რომ მათგან მსგავსად წყლისა, მოედინებოდა ოქრო და ვერცხლი“ (გ. ჟუზე, მე-17 საუკუნის საქართველო პატრიარქ მაკარის თვალთ, რუსულ ენაზე, გვ. 49, იქვე, გვ. 288).

მესხეთში გაუქმებული საეპისკოპოსოებიდან დევნილი ეპისკოპოსები, საეკლესიო მოღვაწენი, როგორც ითქვა, გადადიოდნენ გურიაში, იმერეთში, ქართლში, კახეთში, სამეგრელოში. შ. ლომსაძის გამოკვლევით, XVII ს. 30-იან წლებში საფარელი ეპისკოპოსი ტბეთში გაქცეულა და იქ „მტბეგარად იქნა“ 1650 წელს. როცა ტბეთსაც შეუტიეს ოსმალებმა, ტბეთის ეპისკოპოსი აწყურში გადასულა და იქ „მაწყვერლობა“ მიუღია. 1687 წელს იშხანის მოშლილი საეპისკოპოსოს უკანასკნელი წინამძღვარი ექსორიაქმნილი ნიკოლოზ იშხნელი დავით გარეჯში გადასულა და იქაურ ძმობას შეკედლებია. XVII ს. ბოლოს ერუშეთიდან ექსორიაქმნილი ერუშნელი ეპისკოპოსი დიონისე ლარაძე რუისს შეჰფარებია, შემდეგ პროველობაც მიუღია. ასეთივე ბედი სწვევია აწყვერის ეპისკოპოს ანტონ მაწყვერელს, ის XVIII ს. დასაწყისში იმერეთში გაქცეულა და ბოლოს გენათელობაც მიუღია. „XVIII ს. ერთმანეთის მიყოლებით გაუქმდა სამხრეთ საქართველოს უკანასკნელი საეპისკოპოსოები. 1753 წ. გაუქმდა ლაზ-ჭანთა უკანასკნელი საეპისკოპოსო ხოფისა. იმერეთის კათალიკოსი ბესარიონი უწმიდეს სინოდს მოახსენებდა: „ესე ფილიმონ ეპისკოპოსი ჩემ მიერ... ხელდასხმულ იქნა ეპისკოპოსად მონასტერსა ხოფისასა... აწ დამეთხოვა ამ მიზეზით რომელ... ოსმალნი ბილწნი ჩამოვიდნენ ქვეყანასა ჩვენსა და მოაოხრეს და მათ უმჯულოთაგან შეშინდა და დაგვეთხოვა“... 1780 წ. გურიაში გაუქმდა **ხინოწმინდის** საეპისკოპოსო და ექსორიაქმნილი იოანე ხინოწმინდელი იმერეთს გადაიხვეწა, რადგან ხინოწმინდა მისი „შემავალი ერი თათართ მიიმძღავრეს და ქრისტიანობას განუდგნენ და სრულიად თათარი შეიქმნენ“ (იქვე, გვ. 300).

მესხეთის 14 ქართული საეპისკოპოსოდან XVIII საუკუნისათვის გადარჩენილა ერთადერთი. 1740 წელს სულთანს ფირმანით იმხნელობა, მაწყვერლობა და, ჩანს, საფარულ-მტბევარობა მიუცია ერთი ეპისკოპოსისათვის. „ამ ერთადერთმა საეპისკოპოსომ სამცხე-ჯავახეთში, როგორც ჩანს, იარსება 1763 წლამდე. 1763 წ. ბოლოსა და 1764 წ. დასაწყისში ამ მხარის ქართველი ეპისკოპოსი ვინმე გიორგი იძულებული გამხდარა დაეტოვებინა მართლმადიდებლობა. მართლმადიდებლურ ქრისტიანობაში ოსმალეთი ხედავდა რუსეთ-საქართველოს კავშირს და არავითარ შემთხვევაში არ მიიჩნევდა დასაშვებად ახალციხის საფაშოს ტერიტორიაზე მის რამენაირ შეწყნარებას. ამიტომ იყო, რომ ქართველთა ეპისკოპოსმა გიორგიმ მართლმადიდებლობის ნაცვლად მიიღო კათოლიკე სარწმუნოება, რაც საკმარისი მიზეზი გახდა იმისათვის, რომ თურქ მოხელეებს შეეწყვიტათ საეპისკოპოსოს დევნა. სამაგიეროდ გაკათოლიკებულ ეპისკოპოსს დევნა დაუწყო ეჩმიადინის პატრიარქმა... სომეხ პატრიარქს მოპოვებული ჰქონდა სულთანისაგან უფლება თურქეთში შემავალი კავკასიის ქრისტიანების მეურვეობისა (იქვე, გვ. 302).

ქართული ენის დავიწყება

ექვთიმე თაყაიშვილი წერდა გამაჰმადიანებულ ქართველთა შორის მშობლიური ენის ბედის შესახებ: „რაც შეეხება ენას, ქართული ენა თანდათან დავიწყებას მიეცა და ადგილი დაუთმო თათრულ ენას. ამას ხელი შეუწყო პირველად სიადვილემ ენისა... სკოლებმა, სადაც მხოლოდ ყურანს ასწავლიდნენ თათრულ ენაზე და სხვა. მაგრამ მიუხედავად ამისა, ბევრ ადგილას ჯერაც შერჩენილა ქართული ენა, ნამეტნავად მთის მივარდნილ და ძნელად მისასვლელ სოფლებში. მამაკაცებმა ყველამ იცის თათრული, მაგრამ თათრულად ელაპარაკებიან მხოლოდ უცხოელებს და ოსმალთა თანამდებობის პირებს, თავიანთ შორის, ოჯახში მარტო ქართულად ლაპარაკობენ, ნამეტნავად ქალები და ბავშვები... ლაზები ამ ოლქისა ლაპარაკობენ თავიანთ ლაზურ ენაზე. კიდევ უკეთ არის შენახული ქართული ენა ზოგიერთ ძნელად მისავალ სოფლებში...“ (ე. თაყაიშვილი, სამუსულმანო საქართველო, „მნათობი“, №8, 1990, გვ. 141).

მაჰმადიანობის გავრცელების შემდეგ მესხეთში „თათრული ენაც“ (როგორც თურქულს უწოდებდნენ იმ დროს) ვრცელდებოდა. სამცხე-ჯავახეთში ამ ენას ფეხი მოუკიდია XVII ს. მიწურულს.

„70-80-იან წლებში სამცხე-ჯავახეთის მოსახლეობის „მაჰმადიანობაზედ ძალით გარდაქცევა“ გრძელდებოდა და თურქული ენის გავრცელებისათვის ყოველნაირი ნიადაგი მზადდებოდა. აღსანიშნავია ის მასიური პირველდაწყებითი სასულიერო სასწავლებლები – „ჰადესების სახლები“, სადაც მხოლოდ ლოცვებსა და სპეციალურად თურქულ ენას ასწავლიდნენ. თურქული ენის გავრცელება ევალებოდათ განსაკუთრებით მოლებსა და საერთოდ, სასულიერო და საერო საქმის მოხელეებს, რომელნიც საკმაოდ მომრავლდნენ XVIII საუკუნეში. მაღალი რანგის სასულიერო პირები ახალციხეში ანატოლიიდან მოდიოდნენ. ამავე საუკუნის მეორე ნახევრიდან მესხეთის ფეოდალები თავიანთ ოჯახებიანად უკვე გამაჰმადიანებულები არიან“ (შ. ლომსაძე, სამცხე-ჯავახეთი, გვ. 297), მაგრამ მიუხედავად ამისა, გამაჰმადიანებული ქართველების ოჯახებში დაცული იყო ქართული ენის, დედაენის, ცოდნა. ქართული ენა „მათ ენად“ ითვლებოდა. ჯავახეთის ქართველები ერთი შემთხვევის გამო „ლმობიერებით“ ისმენდნენ ქართულ ლოცვებს იმის გამო, რომ ის წარმოითქმოდა „...მათსა ენასა ზედა მათგან არ დავიწყებულთა ვიდრე დღეინდელ დღემდე“, წერდა პლატონ იოსელიანი XIX ს. დასაწყისში.

მიუხედავად ამისა, ისლამის განმტკიცებასთან ერთად ქართული ენაც თანდათან იღვენებოდა.

ქართულმა ენამ გაიზიარა ქართული სარწმუნოებისა და კულტურის ბედი – მესხეთის ქართველებს ისლამმა მათზე თანდათან ხელი ააღებინა. ერთ დროს ცოდნისა და ხელოვნების მოყვარე მესხეთის მოსახლეობა გამაჰმადიანების დროს უფერულ მუსულმანურ მასად იქცა, არც ერთი არქიტექტურული ძეგლი, არც ერთი მატერიალური და სულიერი კულტურის ქმნილება მაჰმადიან ქართველებს არ შეუქმნიათ, მაშინ, როცა ქრისტიანობის დროს კულტურა (მუსიკა-საგალობელი, ფერწერა, ლიტერატურა) ჰყვავდა და ხელოვნების გასაოცარი, მრავალრიცხოვანი შედეგები იქმნებოდა სამხრეთ საქართველოში. ხალხი სულიერად მოჰკლა უცხოელთა ბატონობამ.

„გადაგვარების პროცესში მყოფი ადამიანები იყვნენ დაღვრემილ-დაღრუბლულნი, რადგან შინაგანად მტკივნეულად განიცდიდნენ წინაპართა გზის უარყოფას, სულიერ სიმძიმეს. აღარ მღეროდნენ, აღარ ცეკვავდნენ, თანდათან ეფლობოდნენ მაჰმადიანური ფანატიზმის ჭაობში. XIX ს. დასაწყისში მესხეთის გამაჰმადიანებული ქართველებისათვის სიტყვა „ქართველი“ უკვე ნიშნავდა ქრისტიანს. ბოლოსდაბოლოს, ისინი ყველაზე მეტად ქრისტიანობას გაურბოდნენ და ამდენად ქრისტიანობის მატარებელ ქართველობასაც. ...მათ თითქოს

რცხვენოდან თავიანთი საქციელის და წინაპართა წინაშე თავი დამნაშავედ მიაჩნდათ; ამიტომაც გაურბოდნენ ამ საკითხებზე საუბარს და ხშირ შემთხვევაში თავიანთი ვინაობის დამალვასაც ცდილობდნენ. სიკვდილის წინ ბევრი მესხი მუსულმანი ტოვებდა ანდერძს, რომ იგი დაემარხათ ქრისტიანულ ეკლესიაში, ან ძველ ქრისტიანულ სასაფლაოზე, თავის წინაპართა შორის“ (იქვე, გვ. 306).

ე. თაყაიშვილის დაკვირვებით, არდაგანისა და ოლთისის „ოკრუგებში“, რუსეთის საზღვრებში მესხეთის მოქცევის შემდეგ, ნაკლებად ყოფილა დაცული ქართული ენა, რადგანაც აქედან ქართველები გადასახლებულან რუსეთ-ოსმალეთის 1877 წლების ომის დროს (გარდა არდაგანის ოკრუგის სოფელ ველისა, სადაც ქართული ენა დაცული ყოფილა XX ს. დასაწყისშიც); სამაგიეროდ, კლარჯეთსა და განსაკუთრებით იმერხევში ქართული კარგად სცოდნიათ. ერუშეთში და ოლთისის ოკრუგის ფანასკერტსა, ანზავსა და ნიაკომში ქართული მხოლოდ მოხუცებულებსლა ესმოდათ. პარხალის მახლობელ სოფლებში ყველას სცოდნია ქართული ენა, ასევე სხვა მრავალ სოფელში. თვით იმხანის მახლობლად ქართულად მოლაპარაკეთა მთელი სოფლები არსებულა.

შ. ლომსაძის აზრით, ქართული ენის დაკარგვა შემდეგი გზით ხდებოდა: ჯერ ენის ლექსიკონში უცხო სიტყვები მკვიდრდებოდა, შემდეგ თანდათან იცვლებოდა ამ სიტყვების გრამატიკული ფორმები და შემდეგ, საერთოდ, დროთა განმავლობაში ენაც იცვლებოდა.

„XIX ს. დასაწყისისათვის თურქულმა ენამ მტკვრის სათავეებში, ლაზეთში, ჭოროხის ხეობაში და ნაწილობრივ სამცხე-ჯავახეთში თითქმის გაიმარჯვა. აჭარაში იგი საგრძნობლად წინ მიდიოდა, ხოლო ქობულეთსა და კინტრიშის ხეობაში შეტევისათვის ემზადებოდა. ასე რომ, ქართული ენა ყველაზე ადრე იღვენებოდა იქ, სადაც ყველაზე ადრე იჭრებოდა ისლამი“ (იქვე, გვ. 298). დიმიტრი ბაქრაძის დაკვირვებით, ისლამის მიღების შემდეგ მესამე თაობამ ქართული წმინდად იცოდა, მეოთხე თაობა უკვე უცხოურ სიტყვებს ჭარბად ურთავდა ქართულში. მეხუთე თაობა უკვე თათრულად აზროვნებდა, მაგრამ ქართული იცოდა და შინაურებაში ხმარობდა. სწორედ ამიტომ გზისპირა სოფლების მცხოვრებნი, რომელნიც ადრე გაამაჰმადიანეს და უფრო ხშირი ურთიერთობა ჰქონდათ ოსმალებთან, უფრო ადრე ივიწყებდნენ მშობლიურ ენას.

ყოველივე ამის მიუხედავად, რუსების მესხეთში შემოსვლის დროს ქართული ენა საკმაოდ მტკიცედ იდგა. მისი ცოდნა, ასე თუ ისე, შენარჩუნებული ჰქონდა მოსახლეობის მნიშვნელოვან ნაწილს, უფრო მეტიც, ის მრავალ სოფელში და მხარეში კვლავინდებურად მუსულმანი ქართველების მშობლიურ ენას წარმოადგენდა. ამ ფაქტს მრავალი მკვლევარი აღიარებს. აღიარებენ იმასაც, რომ სწორედ რუსების მიმართ მძულვარებით გამსჭვალულმა მესხებმა დაივიწყეს ქართული, როგორც ქრისტიანობის ენა. ქართველები და რუსები მათ თვალში ერთ მთლიანობას – მუსულმანთა მტრებს წარმოადგენდნენ. საერთოდ, ოსმალეთის იმპერიაც ამ მიზეზების გამო მტრობდა განსაკუთრებით ქართულ სახელმწიფოებრიობას – „XIV ს. ბოლოსა და XVII ს. დასაწყისში მას მართლმადიდებლური საქართველოს მეზობლობის მოთმენა არ შეეძლო, რადგან მართლმადიდებლურ საქართველოში მას სამხრეთისაკენ დაძრული, მზარდი რუსეთი ელანდებოდა. თურქთა ეს განწყობილება შესანიშნავადაა გამოხატული სიტყვებში – „მოსკოვის სახელმწიფოს შთამომავლობა რომ ამოწყდეს, ამ საქართველოდან ერთ ბევს წაიყვანენ და გაამეფებენო“ (იქვე, გვ. 284). მუსულმანები მართლმადიდებლურ ქრისტიანობაში რუსეთ-საქართველოს კავშირს ხედავდნენ. ამიტომაც იყო, რომ მ. თამარაშვილის თანახმად, მართლმადიდებლობა, მართლმადიდებლური აღმსარებლობა ოსმალეთს მესხეთში სავსებით აღმოუფხვრია (იქვე, გვ. 305) და მესხები გადაუყვანია სხვა სარწმუნოებათა მალიარებლებად, მუსულმანებად, გრიგორიანებად თუ კათოლიკებად.

შიში, რომელსაც ოსმალეთი მესხებში ნერგავდა რუსების (მართლმადიდებლების, ქართველების) მიმართ, სრულიად გამართლდა XIX ს. I ნახევარში. მხეცობა და ენით გაუგონარი, აზიაშიც კი არსმენილი სისასტიკე, რომელიც რუსის ჯარმა მესხი მუსულმანების მიმართ გამოიჩინა განსაკუთრებით ახალციხის აღების დროს, მთელ ოსმალეთში სასწრაფოდ გახდა ცნობილი. მოსახლეობა ყველგან დაშინდა. მთელი ანატოლია პანიკამ მოიცვა. ქალაქების უმეტესი ნაწილი რუსის არმიას უბრძოლველად დანებდა. „მაგალითად, როცა ახალციხის აღების ამბავი შეიტყვეს არზრუმის მცხოვრებლებმა, ისინი ქალაქიდან გაიქცნენ და სერასკირს განუცხადეს: მტერს ქალაქი არ დააბოძბინო, ველზე შეხვდი და უბრძოლველად დანებდიო...“ (იქვე, გვ. 173).

„ვინმე მესხი“ წერს: „...შემოსევისას ჯარმან ასაკლებად ქალაქისა გამოცალა 12 კასრი რომი და დაერია ქალაქის ქალ-კაცსა და დაუწყო უწყალოდ წყვეტა. დუზმაჰილის ერთს დიდს სახლში 300 ქალი და რძალი შემაგრებული იყვნენ... რა ვერ გატეხეს კარები, მისცეს ცეცხლი და ერთიან ამოსწვეს. ასე ქნეს სხვა უბნებში და ციხეშიცა, სადაც 5000 მოსახლე თავსობდა. ქონების აკლება-აოხრებას ვილა მოთვლის, ახალციხე გადაქელეს ერთიან ისე, რომ მტერსაც აეტირებოდა“ (იქვე, გვ. 171).

1828 წლის 11 აგვისტოს დილითვე დაუწყიათ ციტადელისა და ქალაქის დაბომბვა ზარბაზნებით. 15 აგვისტოს დაინიშნა ქალაქის შტურმი. „პასკევიჩმა გადაწყვიტა ბრძოლის

ერთ-ერთ საშუალებად გამოეყენებინა ხანძარი“. მას უბრძანებია, ცეცხლში გაეხვიათ მთელი ქალაქი, საგანგებოდ გამოყოფილ და დანიშნულ რაზმებს ნამჯებით ცეცხლი გაუჩენიათ ქალაქის ყველა მნიშვნელოვანი შენობისათვის. „ხანძარი მოედო პირველად სამხრეთ-დასავლეთის უბნებს, სწორედ ამ დროს ამოვარდა ქარი და ხანძარი უფრო გაძლიერდა... პასკევიჩი კი დაჟინებით ამტკიცებდა: „ყოველი სახლის შტურმით ალებას სჯობს, დავწვათ ყველა სახლი“. ხანძარწაკიდებულ სახლებში იწვოდნენ ქალები, მოხუცები და ბავშვები, ქალაქის ერთ-ერთ მეჩეთში შეკეტილი 400 კაცი მეჩეთთან ერთად ამოიბუგა. 15 აგვისტოს, შუალამისას, როცა ცეცხლი მისწვდა შუაუბნის სახლებს, კვილით გამოცვივდნენ შეშინებული ქალები და ბავშვები, რომლებიც დაბნეულები პირდაპირ რუსების ბანაკისაკენ გაიქცნენ ტყვიების თქემში... ქალები ტყვედ ჩავარდნას სიკვდილს არჩევდნენ... ხანძარი ისე გაძლიერდა, რომ თვით რუსი მეხანძრეები კინაღამ დაიწვინენ... ახალციხე ნამდვილად ჯოჯოხეთს გავდა“ (იქვე, გვ. 168), შემდეგში ქალაქში შავი ჭირიც გაჩენილა, რომელსაც თან დაერთო შიმშილი, პური „რუსეთის არმიამ მოიხმარა“ (გვ. 169). მართალია, დედა-სამშობლოს, საქართველოს შემოუერთდა ახალციხე, რისთვისაც ქართველი ჯარისკაცებიცა და ოფიცრებიც იხოცებოდნენ და სისხლს ღვრიდნენ, მაგრამ ფაქტია, რომ უმკაცრესმა მოპყრობამ ქართველი მუსლიმანების გულები კიდევ უფრო განაშორა ქრისტიანობას. „გამაჰმადიანებული ქართველები ერთიმეორისაგან ველარ არჩევდნენ სარწმუნოებასა და ეროვნებას. ქართველი მათთვის ქრისტიანული რელიგიის აღმნიშვნელი ტერმინი გახდა. ამის საპირისპიროდ თავიანთ თავს ეძახდნენ მუსლიმანს, ან თათარს“ (იქვე, გვ. 308). ამას თან დაერთო ისიც, რომ რუსულმა ადმინისტრაციამ გარკვეული მიზეზების გამო უარი განაცხადა, ეცნო ქართველი მუსლიმანების ქართული წარმოშობა: „...შემოერთებულ ახალციხეში დარჩენილი ადგილობრივი მოსახლეობისათვის ძალაში დატოვებს შარიათი. უფრო გაცხოველდა მუსლიმანური ეკლესიის საქმიანობა, რომლისთვისაც სასულიერო მოძღვრებს, მოღვწეებს სპეციალურად ახატოლიდან იწვევდნენ. მოღვწეები ადრე გაშლილ დიდ მუშაობას ახლა ამთავრებდნენ. საბოლოოდ ამაჰმადიანებდნენ ხალხს და მედრესეების ფართო ქსელში ადგილობრივ ახალგაზრდებს გამუდმებითა და გამალებით ასწავლიდნენ თურქულ ენას. ფანატიზმით შეპყრობილი ახალგაზრდობა ალაჰის ამ მოციქულებს სასოებით შეჰყურებდა და ქართულ ენას თანდათან შორდებოდა, ე.ი. ის, რაც ვერ გაკეთდა თურქთა 200 წლიანი ბატონობის დროს, სამწუხაროდ ახლა, XIX საუკუნეში, ე.ი. შემოერთების შემდეგ, სრულდებოდა. ქართველი მაჰმადიანები საბოლოოდ „თათრდებოდნენ“, პატივს აღარ სცემდნენ ქართულ ზნე-ჩვეულებებს, ივიწყებდნენ ქართულ ენას. ამ მხრივ თაობათა შორის ნამდვილი კონტრასტები იქმნებოდა. ზაგურსკი წერდა: «Меня уверяли, будто-бы в некоторых местностях молодое поколение уже не учится по грузински». ასეთი პროპაგანდის ნაყოფი იყვნენ ის ახალგაზრდა ქართველი მაჰმადიანები, რომელნიც ზაგურსკის შეხვდნენ ხერთვისში «Которых и физиономия, и фамилия, изоблачали чисто грузинское происхождение, но которые не знали грузинского языка» (იქვე, გვ. 309).

არსებულმა მდგომარეობამ, რუსეთის გამარჯვებებმა გარკვეულწილად გამოაფხიზლა ქართველი მუსულმანი დიდკაცობა. მათ გადაუწყვეტიათ, ხალხთან ერთად დაბრუნდნენ მშობლიურ ეკლესიას, აღედგინათ ქრისტიანობა, აშკარად, დაუფარავად განეცხადებინათ თავიანთი ქართველობა, მაგრამ რუსეთის ხელისუფლებამ არ ისურვა მათი გაქრისტიანება, რადგანაც მიწის დაუფლების მიზნით გადაწყვეტილი ჰქონდა მათი გადასახლება, ქრისტიანებს კი ვერ გადაასახლებდა.

„1840 წელს, როცა ახალციხეში გართულებული საადგილმამულო საკითხების გასარკვევად ჩამოვიდა სტატსკი სოვეტნიკი ბულგაკოვი, მასთან გამოცხადდნენ ქვაბლიანის, ფოცხოვის, აბასთუმნის, ახალციხის სანჯაყ-ბეგები, ძველ ქართველ თავადთა შთამომავალნი და განუცხადეს: ჩვენი სურვილია, დავუბრუნდეთ ჩვენი წინაპრების ძველ ქართულ ქრისტიანულ სარწმუნოებას, მთელი ჩვენი მხარის მაცხოვრებლებთან ერთად, თუ მთავრობა ისეთივე პირობებს შეგვიქმნის, როგორც ქართველ თავადაზნაურობას აქვსო... აღფრთოვანებულმა ბულგაკოვმა ეს ამბავი პეტერბურგს შეატყობინა, მაგრამ სატახტო ქალაქიდან იგი მალე დაამშვიდეს და განუმარტეს, რომ შემოერთებულ მხარეში მთავარ ამოცანას წარმოადგენდა სახაზინო მიწების გაზრდა ... ყველაფერი გასაგები იყო. ჩვენგან ამგვარად ზურგშექცეულმა ქართველმა მაჰმადიანებმა თავადაც ზურგი შეგვაქციეს და თურქთა მფლობელობაში დარჩენილი სანჯაყების მოსახლეობას დაუკავშირდნენ, საიდანაც ღებულობდნენ ფანატიზმის ახალ „სულიერ საზრდოს“, „ქრისტიანობის თავიდან აცილების“ ლოზუნგს, ადგილობრივმა მაჰმადიანებმა უპასუხეს ქართული ენის, როგორც ქრისტიანული ენის დაგმობით“ (იქვე, გვ. 315).

ჩვენი ეკლესიის ყოფილ მრევლს, ქართველ მაჰმადიანებს, რომელთა „კვლავ გაქრისტიანება შეიძლებოდა, მთავრობა საზღვარგარეთ ერეკებოდა“ (გვ. 314). თურქეთში გადახვეწილა 60-65 ათასი კაცი (გვ. 320). მათ ნაცვლად რუსეთის მთავრობამ სამცხე-ჯავახეთში სომხური მოსახლეობა შემოიყვანა ოსმალეთიდან. სამცხე-ჯავახეთში არამცირედი

ქართველი მოსახლეობა დარჩა ქართული ენის და ადათ-წესების მქონე, მაგრამ რუსეთის მთავრობის მოუქნელი პოლიტიკისა და ოსმალთა ემისიების წყალობით ისინიც საბოლოოდ „გათათრდნენ“ XIX საუკუნეში.

გამაჰმადიანებულთა გვარები

რუსთა მიერ სამცხე-ჯავახეთის შეერთების შემდეგ ამ ქვეყანაში საცხოვრებლად დარჩა ქართველ მუსლიმანთა ის ნაწილი, რომელიც არ იყო განმსჭვალული ქრისტიანობის მიმართ, შენარჩუნებული ჰქონდა ქართული ადათები და წეს-ჩვეულებები, იცოდა, ანდა ნაწილობრივ ფლობდა ქართულ ენას. მოსახლეობის დიდი ნაწილი თურქეთში გაიხიზნა.

ქართველ მაჰმადიანთა დიდ ნაწილში XIX ს. დასაწყისში „ჯერ კიდევ ძლიერად იყო შენარჩუნებული ქრისტიანული სული“. დიუბუას დაკვირვებით, მესხეთის ქართველ მაჰმადიანებს „რომ არ ეშინოდეთ თურქების დაბრუნებისა და იმ საშინელებისა, რომელიც ოსმალთა შემოსვლას მოსდევდა ხოლმე, ყველა ისინი ისევ გაქრისტიანდებოდნენ და დაუბრუნდებოდნენ თავიანთ წინაპრების რელიგიას“. მათში ჯერ კიდევ არ იყო წაშლილი ქრისტიანული ზნე-ჩვეულებანი. მაგალითად, სამცხე-ჯავახეთის გამაჰმადიანებული ქართველები ქრისტიანი ქართველების მსგავსად იცავდნენ თურმე ქრისტიანულ მარხვას. მთელი XIX ს. განმავლობაში სამცხე-ჯავახეთის ბევრი ქართველი მაჰმადიანი სისტემატურად დადიოდა ქრისტიანულ დღესასწაულზე, მარიამობაზე, რომელიც ვარძიაში იმართებოდა და ამის გამო ვარძიობასაც ეძახდნენ. ვარძიობაზე მოსული მუსულმანი ქართველები ძველი წესით სწირავდნენ მსხვერპლს და ღვთისმშობლის წინაშე დაჩოქილნი ღმერთს შესთხოვდნენ შველას. ქართული წესით ნიშნავდნენ პატარძალს... თეიმურაზ ბატონიშვილი მიუთითებდა, რომ ახალციხის მხარეში „მარადის ქართული ენა ილაპარაკებოდა – თუმცა „თათრები“ იყვნენ, მაგრამ სხვა ყოველი ჩვეულება ქართული ჰქონდათ“ (შ. ლომსაძე, სამცხე-ჯავახეთი, გვ. 306).

უცხოელი მოგზაურებიც კარგად ამჩნევდნენ, აღწერდნენ ქართველ მაჰმადიანთა ქართულ წეს-ჩვეულებებს. დიუბუა დე მონპერე წერდა – „ჩამოვიარეთ ლობიეთში, იქ სულ ქართველი მაჰმადიანები ცხოვრობენ. ყველანი ლაპარაკობენ ქართულად ... ამ ძველ ქართველებს შევნიშნე ისეთივე სახე და შეხედულება, როგორც იმერლებს და ქართლებს ... აქ თურქული უღლის მიუხედავად, მაინც არ დაკარგულა ქართველთა მოსაწონი ზნე-ჩვეულება ... გავიარეთ ახაშენზე, რომელიც ასეთივე გამაჰმადიანებული ქართული სოფელია და ლაპარაკობენ მხოლოდ ქართულად“. ეს მაშინ ჩვეულებრივი მოვლენა იყო. მოსახლეობის უმთავრესი ნაწილი მხოლოდ ქართულად ლაპარაკობდა“ (იქვე, გვ. 307).

1832 წლის აღწერისა და 1870 წლის აღწერითაც სამცხე-ჯავახეთის მაჰმადიანების დიდი ნაწილი იწოდებოდა „ქართველებად“.

„1832 წლის აღწერის ოფიციალური მონაცემებითაც „ახალციხელი თურქების დიდი ნაწილი, რომელთაც მიიღეს ომარის სექტის მაჰმადიანობა, წარმოშობით თითქმის მთლიანად ქართველებია. ისინი ყველანი კარგად ლაპარაკობენ ქართულს, ბევრმა მათგანმა დღემდე შეინახა კიდევ თავისი გვარი, ახლა კი ზოგი მათგანი ისევ ქრისტიანობას დაუბრუნდნენ“ (იქვე, გვ. 307).

ქართული ენა და ქართული ზნე-ჩვეულებანი ყველაზე მეტად შენარჩუნებული ყოფილა სოფლებში: წნისი, კლდე, შურდო, ჭვინთა, საყუნეთი, მუგარეთი, გიორგიწმინდა, ოშორა, ინდუსა, თოკი, ქილდა, აწყვერი, აგარა და სხვა. აქაურ მცხოვრებთა შეგნებაში რუსების შემოვლის დროისათვის ჯერ კიდევ არ ყოფილა აღმოფხვრილი ქრისტიანული ჩვევები. ისინი ქრისტიანული დღესასწაულების დროს ეკლესიებში ლოცულობდნენ.

1870 წლის თბილისის გუბერნიის აღწერის მასალებში, რომელიც გადმოცემულია წიგნში «Сборник материалов для описания Тифлисской губернии, 1870 г.», სამცხე-ჯავახეთის შემდეგ სოფლებში ცხოვრობდნენ ქართველი მაჰმადიანები (სუნიტური სექტის მქონენი): აწყური (129 კომლი); აგარა (3); ზიკილია (47); წნისი (26); წრიოხი (32); წინუბანი (50); ცოტხევი (12); მუგარეთი (27); გიორგიწმინდა, ჩოხტა, ფერსა, დვირი, ტყემლანა, საყუნეთი, კულხევი, კოპაძე, ბლორზა, ორფოლა, ფერისციხე, ინდუსა, ტობა, ლაშიხევი, იდუმალა, ასპინძა, ხერთვისი (157), ლობიეთი, ახაშენი, ორგორა, სახუტაბელი, ვარევანი, ერკოთა, აზგიუდა, როკეთი, **გელსუნდა**, ალანძა, ენთელი, ორკეპი, ხეოთი, **აგარა**, ჩორჩო, ღრომა, წყორმა, ქისათიბი, ოდუნდა, ანდრიაწმინდა, კლდე, ვარნეთი, პანაკეთი, შალოეთი, ტოლერტო, დიდი აგარა, კარზემეტი, ენეკენი, ურაველი, თხილათუბანი, ხევაშენი, უნწა, ბენარა, ფხერო, ნაქურიევი, **ენტელი**, შოლავერი, შორდა, ბოლაჯური, გოგარი, პატარა სმადა, დიდი სმადა, ჩორჩანი, ზანავი, წრე, ხოსპიო, მურჯახეთი, ანდა, კოლიმა, ოშორა, ოთა, ნიზაბავრა, ალჩუა, კოკია, ფლატე, ზეუბანი, ბოგა, სვირი, ჭვინტა, ტატანისი, ელიაწმინდა, ქერათუბანი, დვირი, მიქელწმინდა, წირა, წყურთი, ანი, ქიქინეთი, ცხუტაჯვარი, ცახნისწყარო, წახანი, სხვილისი, ჭალა, ჯაყისმანი, ინჯგორა, არჯინა, აბი, ორალი, ხაკი, ხორჯაბი,

აბასთუმანი (სოფელი), ვარხანი, მლაშე, ზელუბანი, აპიეთი, საირმე, ჩაჩლა, გორთუბანი, ნაშნაური, ციხისუბანი, მოხე, გავგი, დერცელი, ქვაბისჯვარი, კეხოვანი, უტხისუბანი, გოდერძი, ზარზმა, იჯარეთი, კარატუბანი, ლელოვანი, ავხევი, გორძე, კახარეთი, სამხრე, ცხნისე, ზაზალო, ხერო, უდე, ცარბასთუბანი, მარელი, ხონა, ორჯოსანი, ფარეხა, საპუზარა, ჩიხელი, ნაოხრები (Лука Исарлов. Сборник материалов для описания... Список населённых мест Тифлисской губернии, 1870 г.).

ლუკა ისარლოვი წერდა: „აწვევრის უბნის სოფ. სვირში 30 ოჯახია, ყველა გამუსულმანებული, მაგრამ ყველანი ლაპარაკობენ ქართულად, ამაღლება დღეს ყველა მიდის სოფლის ნახევრად დანგრეულ საყდარში. მოყავთ სამხთოები, ქართული წესით კლავენ ცხვრებს, ანთებენ სანთლებს ... ასევე, სოფ. წირას ქრისტიანულ ეკლესიაში მიდიოდნენ რძენაკლული მეძუძური ქალები, ლოცულობდნენ, იწერდნენ პირჯვარს, ანთებდნენ სანთლებს და ქრისტე ღმერთს შესთხოვდნენ დახმარებას. საყუნეთელი მუსლიმანები მხოლოდ მშობლიურ ქართულ ენაზე ლაპარაკობდნენ და სოფლის ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიის ხელყოფას არავის ანებებდნენ. იცავდნენ ხატ-ჯვრებსა და უვლიდნენ წიგნებს, ოღონდ ეს იყო, რომ წინამძღვარი არ ჰყავდათ. საყდარი შუალამისას შიგნიდან სისტემატურად ნათდებოდა თურმე შიგ შეპარული, ახლად გამუსულმანებული მრევლის წყალობით, რომელნიც ჩუმად ლოცულობდნენ თავიანთ ძველ წესზე. საყუნეთელები დიდხანს წითელი კვერცხებით ზეიმობდნენ აღდგომას. თავიანთი ძველი სალოცავების დაცვა და მოვლა მთელს მესხეთში მეძველდრებით ჰქონდათ აღებული გვარებს ... ასე რომ, სამცხე-ჯავახეთის მოსახლეობის უმთავრეს ნაწილს შემოერთების დროს ყველაფერი - ენა, წეს-ჩვეულება, ადათი, მთელი საშინაო-ოჯახური ცხოვრება წმინდა ქართული ჰქონდა, გარდა რელიგიისა, ხოლო რელიგია, როგორც ვიცით, არავის ეროვნული კუთვნილება არაა, - წერს შ. ლომსაძე (დასახ. ნაშრ., გვ. 311).

რუსთა მმართველობის დროს მაჰმადიან ქართველთა ლტოლვა ქრისტიანობისაკენ რამდენადმე შენედა, ხოლო გასაბჭოების შემდეგ მთავრობამ მათ გაუხსნა აზერბაიჯანული სკოლები. აზერბაიჯანიდან საგანგებოდ იწვევდნენ მასწავლებლებს, კულტურის, პრესის, ადმინისტრაციულ და პარტიულ მუშაკებს. მესხი ქართველები სრულიად არაქართული ზედამხედველობის ქვეშ მოექცნენ. ადმინისტრაციამ კიდევ უფრო შეავიწროვა ქართული ენა და ქართული თვითშემცნება. ზოგიერთი სოფლის თხოვნა მათთვის ქართულენოვანი სკოლების გახსნის შესახებ ადმინისტრაციამ სასტიკად ჩაახშო. ასეთი მოთხოვნის მქონე განცხადებებზე ადებდნენ რეზოლუციას: „თქვენ თათრები ხართ, თათრულად ისწავლეთ“. იმ დროს თათრულ ენას უწოდებდნენ აზერბაიჯანულს. სიტყვა „თურქის“ ხმარება პოლიტიკური მიზეზების გამო მიღებული არ იყო. ეროვნებით აზერბაიჯანელებადაც ჩაუწერიათ საწყალი ქართველი მაჰმადიანები. XX ს. 30-იან წლების ბოლოს ძველი ანტიქართულად განწყობილი პირველი ბოლშევიკური პლეადის წასვლისა და სამმართველო აპარატის ახალი თაობით შეცვლის შემდეგ ოდნავ შეუცვლიათ მიდგომა ქართველი მაჰმადიანებისადმი. ახალციხის რაიკომის I მდივანს შეუსწავლია ქართველი მაჰმადიანების საკითხი, დაკვირვებია მათ ცხოვრებას და დაკვირვების შედეგები გაუცვნია თბილისის მთავრობისათვის. 1939 წლის აღწერით ახალციხის რაიონში 83 სოფელი იყო, რომელშიც 55.450 სული ცხოვრობდა, აქედან ქართველებად ეწერებოდა 5.836 კაცი, „აზერბაიჯანელებად“ - 28.428 კაცი, იყვნენ სომხები და სხვა.

„გ. კირვალძე საგანგებოდ უსვამს ხაზს, რომ თითქმის მთელი რიცხვი „ეგრეთ წოდებული ადერბაიჯანელებისა არიან სინამდვილეში გამაჰმადიანებული ქართველები... გ. კირვალძე რესპუბლიკის ხელმძღვანელობას ახსენებს, რომ გამაჰმადიანებულ ქართველებს, უმეტესად გლეხობას, მესხეთ-ჯავახეთში ჯერ კიდევ ოსმალთა ბატონობის დროსაც ქართული ენა მთლიანად დავიწყებული არ ჰქონდათ, სახლში და ურთიერთშორის ლაპარაკობდნენ ქართულად, თათრულს ენას კი ხმარობდა თავადაზნაურობა (ბეგები) და ის პირნი, ვინც სახელმწიფო სამსახურში იმყოფებოდა. ქართული ენის დავიწყება ინტენსიურად გრძელდებოდა მე-19 საუკუნეში, მიუხედავად იმისა, რომ მესხეთ-ჯავახეთი განთავისუფლებული იყო ოსმალეთის უღლისაგან. „ეს მდგომარეობა აიხსნება ძველი რუსული მთავრობის კოლონიური პოლიტიკით, რის საფუძველზედაც ქართველი მაჰმადიანები თათრებად იქნენ გამოცხადებულნი... მიუხედავად ყველა ამ განსაცდელისა, მაჰმადიანურ მესხეთ-ჯავახებმა მაინც შეინარჩუნეს მშობლიური ქართული ენა“ (ვ. შარვაშიძე, ბეგრული შვილები, გაზ. ახ. კომ., 30.V.1989 წ.).

მ. კირვალძე შემდგომ მთავრობას უგზავნის ოფიციალურ დოკუმენტს, სადაც ჩამოთვლილია ქართველ მაჰმადიანთა გვარები:

„გთავაზობთ ახალციხის რაიონის გამაჰმადიანებულ ქართველთა გვარების სიას:

აწყურის სასოფლო საბჭო.

სოფელი აწყური: ბარათაშვილი, ორჯონიკიძე, ბაქრაძე, მუხრანსკი, ლომაშვილი, ლომიძე, ნოზაძე, ჩხეიძე, მესხიძე, ბარბაქაძე, მალრაძე, კაპანაძე, პაპიძე, ჯანაშვილი,

მაღალაშვილი, სამსონიძე, ხმალაძე, კუპრიაშვილი, მარინაშვილი, ხალაძე, მამუკაძე, გურგენიძე, აზნაუროვი ანუ აზნაურაშვილი.

სოფელი ტყემლანა: გვარამაძე, ჩაკიძე, ხმალაძე, კორკოტაძე.

სოფელი წრიონი: გურგენიძე, მალრაძე, მახიაძე.

საყუნეთის სასოფლო საბჭო.

სოფელი საყუნეთი: ჯავახიშვილი, კახიძე, ფერხანიძე, ფუტურიძე, იორდანიძე, მამიძე, პატარიძე, ჯავახიძე, ტაბატაძე, სარალიძე, ოქროპირიძე, ხახუტაძე, ფოცხვერაძე, ადელაძე, ბოტაძე, ბოზაძე, კაპანაძე, ჭონკაძე, პატრიკაშვილი, გაგნიძე, მჭედლიშვილი, არყიშვილი, ბრეძიაშვილი, ტალახაძე.

სოფელი ორფოლა: ფერაძე, ჟუჟუნაძე, ბაყაყაძე, მუთიაშვილი, კონიაშვილი, ფუტურიძე.

სოფელი კოპაძე: ჩუბინიძე, ყოფიანი, ტალახაძე, ალნაზიშვილი, კოტაძე, მამუკაძე, სამსონიძე, საგინაშვილი, ტიკაძე...

აგარის სასოფლო საბჭო.

სოფელი ზიკილია: გოგოლაძე, აითაძე, ბიბინაძე, გვარამაძე, ყავაზიშვილი, სახუტაძე, ასრათიძე, ბეხურაძე, ნადირაძე, სირაძე, ხეირაძე, მამალაძე, გაროძე, ჭიჭინაძე, დავრეშიძე, ზილოძე, კოტაძე, თუთაძე, კაპანაძე, მუჭიაძე, ჩიტაძე, სამსონიძე, ელიაძე, კუკუაძე, თამარაძე, გონიძე, ტატაშიძე.

სოფელი წინუბანი: კუკუაძე, ზილოძე, ჩოლოვაძე, თორაძე, ჯაფარიძე, ჭელიძე, თოთორაძე, ტოსაძე, ტოპოლაძე, უჩნაძე, გონაძე, მამუკაძე.

სოფელი გურკელი: პაპალაძე, შაუშიძე, ჯანაძე, ანტაძე, ჩოხაძე, ელიაძე, ლოლაძე, თორაძე, ლაპიძე, თაიბაძე.

სოფელი აგარა: ტულუშაძე, ფერაძე, ხეირაძე, გოგოლაძე, ბეხუნაძე, აითაძე, კოტაძე, ხახუტაძე, გვარამაძე, ნადირაძე, ქოჩორაძე, ზილოძე, ჩიტაძე.

ფერსის სასოფლო საბჭო.

სოფელი ფერსა: ჩახალიძე, შაშვიაშვილი, ბეჭირაძე, მურადელი, ზასპიაძე, ლოლაველიძე, ჩაფიძე, ჭილაძე, საფარაშვილი, რევაზიშვილი, ოქრუაძე, ქუდაძე, *მეცხვარაძე*, გელაძე, ბარტყაძე, ბერიძე, კორკოტაძე, მაღალაძე, მეხბორიძე.

სოფელი მუგარეთი: თამარაძე, მირძველი, ინდურელიძე, მამუკაძე, ბერიძე, ბეშოძე, ბებერაძე, დოშაძე, ტატაშიძე, კოტაძე, გუნჯოძე, თამარაშვილი, მამუკაშვილი, ყალაყულაძე, სვანიძე, თურქაძე, *მეცხვარიძე*, ტოსოძე, მჭედლიშვილი, ქოჩორაშვილი.

სოფელი ჩოხტა: ქუდაძე, ჩენჩოშვილი, ლატუკაძე, იარმალაშვილი, კორკოტაძე.

სოფელი ნოსცევი: წერეთელი, პაპალაძე, ტატაშვილი, კაპანაძე, თინაძე, ჩხეიძე, ლომიძე.

სოფელი შურდო: შუბლაძე, კატუნაძე, მუთიაშვილი, გორიაშვილი, ხმალაძე, გუჯელაშვილი, ქარუმიძე.

სოფელი გიორგიწმინდა: მახნიაშვილი, ინასარიძე, ექსოლიძე, მეხბორიშვილი, იბიაშვილი, ფერაძე, მამულაძე, ნასყიდაშვილი, გოგოლაძე, მეხრიშვილი, ბერაძე, ბაბელაძე, კორკოტაძე.

კლდის სასოფლო საბჭო.

სოფელი კლდე: ბიბინაშვილი, გომიაშვილი, ტატაძე, ბლიაძე, გვარამაძე, გაგნიძე, ქარელიშვილი, ბარქუნაშვილი, ჯიბლაძე, თხილაშვილი.

სოფელი წინისი: კოპაძე, ბასილაშვილი, ბეჭაძე, პავლიაშვილი, კვირტიხაშვილი, წეროშვილი.

სოფელი ზეუბანი: ბაყანაშვილი, ფუტურიძე.

სოფელი ბოგა: სარალიძე, ზაუტაძე, ჩომახიძე, მეცხვარაძე, ჩიხლაძე, ცეკვაძე, ლოლაძე, კოჭოშვილი, ტორულაძე.

სოფელი სვირი: ვარდიაშვილი, ხიზანიშვილი, მაისურაძე, ბახტაძე, ხუროძე, ყაყუნაშვილი, გოგოლაძე, კორკოტაძე, პაპლოშვილი, პაპიაშვილი, ქიტუნაშვილი, ზეითაშვილი, ჩილაშვილი, ქორიაშვილი, ყერღელაშვილი, ფოლოლაშვილი, ჟღერიაშვილი, მჭედლიშვილი, სუხტაძე, კაკალაშვილი, ბერძენიშვილი.

სოფელი ტატანისი: წულუკიძე, ბლიაძე, ჭუტაძე, მეფურნიშვილი, ურბანიძე, ღანჭიპაძე.

წყრუთის სასოფლო საბჭო.

სოფელი ანი: ორჯონიკიძე, მაისურაძე, გვილიშვილი, თეთრაძე, ჯაფარიძე, მურელიშვილი.

სოფელი ყურთუბანი: უბედურიძე, ზაუტაშვილი, ფუტურიძე.

სოფელი ძირი: შუბიძე, გელხუაძე, მულრაშვილი.
სოფელი ელიაწმინდა: უსიშვილი, კალტახნიშვილი, გიშერაშვილი, სულიაშვილი.
სოფელი ჭვინთა: თეთრაძე, გიშერაშვილი, მულრაშვილი, სულიაშვილი, სალარაძე, კალტახნიშვილი.

სხვილისის სასოფლო საბჭო
სოფელი ზემო სხვილისი: ზანზალაშვილი, ჯაყელი, ჯაფარიძე, მახარაძე, ალოდიძე, აბაშიძე.

ვალეს სასოფლო საბჭო.
სოფელი ვალე: ბერიძე, მგელაძე, ჭიტაძე, ამილახვარი, ნადირაძე, ლეზგიშვილი, ქურდაძე.

ჯაყისმანის სასოფლო საბჭო.
სოფელი ჯაყისმანი: გიორგაძე, ბებინაძე, აითაძე.

პამაჯის სასოფლო საბჭო.
სოფელი არჯანა: ჯაყელი.

საძელის სასოფლო საბჭო.
სოფელი აბი: ტაბატაძე, აითაძე.
სოფელი ორალი: მიქელაძე, ხმალაძე.
სოფელი ხაკი: დიასამიძე.

მინაძის სასოფლო საბჭო.
სოფელი ტობა: თამარაძე, ვარსკნელიძე.
სოფელი კვალთახევი: თეთრაძე, ქორიძე, გულიაშვილი, მათოძე, სელიმაშვილი.

ქისათიბის სასოფლო საბჭო.
სოფელი ქისათიბი: ჩამახნიშვილი, სარაჯიშვილი.
სოფელი არჯული: ჩირჭაძე.
სოფელი ანდა: ლომიძე, მათოძე, კოტაძე, გრძელიძე.

ურაველის სასოფლო საბჭო.
სოფელი ურაველი: მაჩაბელი, ხერხეულიძე, გურგენიძე.
სოფელი ორცევი: მამულაშვილი.
სოფელი წყორძა: მახარაძე, საბაშვილი.
სოფელი ენგიქევი: ჩაკაძე, ჩოხრაძე, აბდურაძე.
სოფელი ზეთი: მამულიშვილი, გოგოლაძე.

კანპიეთის სასოფლო საბჭო.
სოფელი გიორგიწმინდა: ვაჩნაძე, ჭაპანიძე.
სოფელი კანტიეთი: ბათოშვილი.
სოფელი პატარა აგარა: მაჩაბელი.

(იხ. გაზ. ახ. კომ. 30.V.1989წ.)

ამით კირვალბე ამთავრებს ახალციხის რაიონში 1939 წლისათვის მცხოვრები ქართველი მაჰმადიანების გვარების ჩამოთვლას. სამწუხაროდ, სამცხე-ჯავახეთის სხვა რაიონების გამაჰმადიანებული ქართველების გვარების ასეთი დაწვრილებითი სია იმ დროისათვის არ შეუდგენიათ, მაგრამ ზემოთ მოყვანილი სიის გამოქვეყნების შემდეგ ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატმა ს. ხოსიტაშვილმა გამოაქვეყნა მაჰმადიან ქართველთა გვარების დამატებითი სია რაიონების მიხედვით.

„წარმოდგენილი სია, რასაკვირველია, სრული არ არის, მაგრამ რამდენადმე ავსებს იმ ნუსხას, რაც გაზეთ „ახალგაზრდა კომუნისტში“ გამოქვეყნდა. იქ აღნიშნულ გვარებს არ ვიმეორებთ.

ადიგენის რაიონის სოფლები: სოფელ მოხეში ცხოვრობდნენ: წულუკიძე, ჭეჭლაში – არისტავი, ხორთუბანში – გურგენიძე, ერისთავი; კენოვანში – ხოზრევანიძე, ადიგენში – შევარდნაძე, სანიკიძე; უდეში – ბარათაშვილი, მოლოზნიშვილი, ხერხეულიძე, ჩატყურაშვილი,

აბულაძე, პეტრიაშვილი, კიკნაძე, ლორთქიფანიძე; აბასთუმანში - მახარაძე, კეჩხუაშვილი; დერცელში - სანიკიძე; საღარაძეში - ყურაძე.

ასპინძის რაიონის სოფლები: ასპინძაში ცხოვრობდნენ ქართველი მაჰმადიანები - დიასამიძე, ზუბალაშვილი; ტოლოში - თუთაძე, ხიდირბეგაშვილი; შალოშეთში - მაჩაბელი; ხერთვისში - აბაშიძე, ვაჩნაძე, ორბელიანი, მიქაძე, ბადალაშვილი, შაქარაშვილი, წითურაშვილი; თოკეში - აბაშიძე; რუსთავში - ღარიბაშვილი; **გესუნდაში** - ვაჩნაძე; ოშორაში - ავალიშვილი, გონიაშვილი, ჭაქოშვილი.

ახალქალაქის რაიონის სოფლები: გოკიოში - სულაძე, ვარძელაშვილი; ქარცებში - ყარღალაძე; ქილდაში - ხარშილაძე, გოგოლაშვილი; ოკამში - გვრიტიშვილი.

ახალციხის რაიონის სოფლები: აწყურში - კოკოლაშვილი, გოგოლაძე, ტუფანაშვილი, ჩუმაძე, მიქელაძე, ყიფიანი, რუხაძე, დოზიძე, მეხიძე, აბაშიძე; ტყემლანში - კახიძე, ტარანაძე, ფუტკარაძე; წრიოხში - ლომაშვილი, ტაბუაძე, ბაზარაშვილი; ზიკილიაში - ბაკურაძე, ხმალაძე, ზურაბაძე, ჭიჭინაძე; ფერსათში - სვანიძე, ზამთარაძე, ოქროძე, ბერძენაშვილი, სვარაძე, ჩახალიძე; მუგარეთში - გვარამაძე, გემჩაძე, გამარაძე, ქოჩორაძე, ზამთარაძე; ჩიხტაში - სულაძე, კოტაძე; შურდოში - კოტანაძე, ხარშილაძე, მურდაშვილი; გიორგიწმინდაში - მეზბორიძე, მეხრიძე, კვირიკაძე, პაპალაძე, ჭონქაძე, გვარამაძე; წნისში - მეხრიშვილი, ბექაძე; კლდეში - დიასამიძე, ედისაშვილი, ქიქიტაშვილი, მელაძე, ბლიაძე, ბაკურაშვილი, ჭარელაშვილი, მაზმიშვილი, გეგენაძე, გოძიაშვილი, მარიაშვილი, ჭინავაძე, კედელაშვილი, ლოღიაშვილი, ზარნიშაშვილი, თედორაშვილი, ბატონჯანიშვილი, ციხელაშვილი, ფუტკარაძე (ზეუბანში)...

სოფელ ბოგაში - კიჩუაძე, ჩუჩუაძე, ჭიქიაშვილი, კისერბრუდაშვილი, რეხვიაშვილი, ზეთიაშვილი, წიქვაძე, ჩივაძე, ბერძენიშვილი; ტატანისში - მურადაშვილი; სვირში - ბეთიაშვილი, ბახუტაძე, ყუყუნაშვილი, კავთელაძე, კორკოტაშვილი, საღარაძე, კოკოლაშვილი, ჭილიძე, ჯულფაძე, კაკუნაშვილი, ცხვიტაძე, თირაძე, ყორიაშვილი, კორიაძე; ჭვინტაში - მეგორიშვილი, გურაშვილი; ვალეში - აბულაძე, ჩილაძე, გოზალიშვილი (კოჭიბროლაძე), გელაძე, დევაძე, ბერძოძე, ბოჭორიშვილი, ბარათაშვილი, გელაშვილი; ტობაში - ბებნაძე, ნორუაშვილი, გაგნიძე; თელვანში - ლურხნიაშვილი; ურაველში - ლურსმანაშვილი, ოქროპირიძე, ირემაშვილი; კორტანეთში - თაფლაშვილი; ენთელში - ანთიძე, ხურციძე; მინაძეში - მეცკარიძე; ხეოთში - მანველიძე, საბაძე“ (იხ. გაზ. ახ. კომ., 16.01.1990წ.).

მესხეთში ქართველ მაჰმადიანებთან ერთად ცხოვრობდნენ ქართველი მართლმადიდებლები. ზოგჯერ მათ შერეული სოფლებიც ჰქონდათ.

ასე დაიკარგა მრავალრიცხოვანი სამწყსო ქართული ეკლესიისა.

მაჰმადიანი ქართველები იმის შემდეგ, რაც განშორდნენ დედა-ეკლესიას, მოწყდნენ მშობელ - ქართველ ერსაც. ქართული ეკლესიის წიაღში ისინი ეროვნულად დაცულნი იყვნენ, განშორდნენ ქრისტეს და ამით საბოლოო ჯამში დაკარგეს თვითშემეცნება. მშობლიური ეკლესია მათ იცავდა. შევთხოვთ უფალ ღმერთს, ჩვენს მაცხოვარს იესო ქრისტეს, ვითარცა უძღვები შვილი დაუბრუნდა მშობელ მამას, მსგავსადვე თავის ერს დაუბრუნოს მისგან განშორებული შვილნი, რათა ისინი მიიღოს და ძველებურადვე შეიტკბოს საქართველოს სამოციქულო დედა-ეკლესიამ.

7 თებერვალი 1991 წ.
ქ. ბორჯომი